

ՉԱՊԷԼ ՊՕՅԱԾԵԱՆ. ՆԱՍԱԿՆԵՐ

ՄԵԼԱՆԻԱ ԵՂԻՍԱԶԱՐԵԱՆ

«...Հայ արուեստագետներու շարքին մէջ կը գտնենք կարգ մը փայլուն անուններ, որպէս են Այվագովսքի, Էտկար Շահին, Վարդան Մախոխեան, Թէրլէմեզեան եւն., որոնք կրցած են եւրոպական վարպետներու համաստեղութեան մէջ ուրոյն տեղ գրաւել. բայց՝ որքան որ մեզի ծանօթ է՝ գեղեցիկ սեռէն գեղարուեստի հետեւող եւ եւրոպական հրապարակի վրայ անուն շահող միայն մէկը ունինք, որ է օր[դ.] Չապէլ Գ. Պոյաճեան:

...Դէմք մըն է Չապէլ Պոյաճեան, գոր ամէն հայ ճանչնալու է, եւ ճանչնալով՝ անով հայարտ զգալու է:
Բազմակողմանի կարողութիւններով օժտուած անճնատրութիւն մըն է ան: Նոյն ատեն նկարիչ է, գրագետ է, բանաստեղծ է, խորագնին ուսանող եւ իմաստասէր»¹:

Ահա այս եւ շատ ուրիշ գովասանքներով էր ժամանակի մամուլը գնահատում այս ճանաչուած հայուհուն՝ Չապէլ Պոյաճեանին (1872-1957), որն իր գործունէութեամբ հաստատել էր մի կարծիք-գնահատանք իր մասին՝ «գէթ ներկայ ժամանակիս մէջ իբրեւ գրագիտուի անոր զոյգը չունինք մեր մէջ»²: Թերեւս այսօր էլ անդրադառնալով անգլիահայ գաղութի պատմութեանը՝ կարող ենք կրկնել եւ վերստին հաստատել վերը նշուած գնահատականը: Չապէլ Պոյաճեանը 1890ականների վերջից մինչեւ Ի. դարի կէսը Լոնդոնի հայ համայնքում աչքի ընկած փայլուն մտաւորական էր՝ իր ազգային-մշակութային գործունէութեամբ, գեղանկարչական, գրական, թարգմանչական բազում յաջողութիւններով, որը մինչեւ իր կեանքի վերջը մնաց կապուած, սրտցաւ եւ աշակից հայոց դատին ու աշխարհին:

Չապէլ (ծնեալ Իզարէլ) Պոյաճեանը ծնուել է 1872ին Դիարբեքի քաղաքում: Հայրը՝ Թովմաս Պոյաճեանը, պատուաւոր մի անձնաւորութիւն էր, որը երկար տարիներ, մինչեւ իր մահը՝ 1895, վարել է անգլիական հիւպատոսի պաշտօնը: Մայրը՝ Քեթրին Պոյաճեանը (ծն. Ռոջրրզ, մահացել է 1923ին), անգլուհի էր, սերում էր բանաստեղծ Սեմուրլ Ռոջրրզի գերդաստանից: Նա կարճ ժամանակում տիրապետում է հայերէնին եւ սահուն հայերէն է խօսել ու կարդացել:

Մնողների ջանքերի շնորհիւ Չապէլը ձեռք է բերել լեզուագիտական հարուստ պաշար, որի հիմքի վրայ տարիներ անց հիանալի տիրապետում է մի քանի լեզուների: 1895ին սկսուել է Հայոց Յեղասպանութեան առաջին հանգրուանը: Սպանուել է Չապէլի հայրը: Մայրը որդու եւ դստեր հետ, իրենց հովանու տակ վերցնելով հինգ հայերի՝ իբրեւ ծառաներ, բազում շարշարանքների գնով փախել է Թուրքիայից ու հասել Անգլիա: 1896ի վերջերին Չապէլը հաստատուել է Լոնդոնում մօր եւ եղբոր հետ: Այստեղ արդէն ձեւաւորուած էր հայկական համայնքը, որն աշխոյժ կեանքով էր ապրում: Այդ գոր-

ծում յատկապէս նշանակալից էր մեծ վիպասան Բաֆֆու ընտանիքի՝ կնոջ եւ երկու զաւակների դերը: 1898ին վերջիններս ջանքերով հիմնուել է «Լոնդոնի Հայ Գործաւորների Եւ Ուսանողների Միութիւն»ը, որը համախմբել է Անգլիայի մայրաքաղաքում ապաստան գտած տարբեր խաւերի մօտ 400 հայերի: Այդ տարիներից ի վեր Չապէլի Պոյաճեանի ընտանիքը եւ յատկապէս հայասէր հայուհին բարեկամական բազում թելերով կապուել է Բաֆֆու ընտանիքի հետ³:

Մոյն հրապարակմամբ առաջին անգամ լոյս են ընծայուել Երեւանի Եղիշէ Չարենցի Անուան Գրականութեան Եւ Արուեստի Թանգարանի պահոցներում գտնուող Չապէլի Պոյաճեանից 17 նամակ: Դրանք գրուել են 1914-1954ի ընթացքում եւ հասցէագրուած են բանասէր, արուեստաբան Գարեգին Լեւոնեանին (1872-1947), բանասէր Արշակ Չօպանեանին (1872-1954), բանաստեղծ Աւետիք Իսահակեանին (1875-1957), բանասէր, թարգմանիչ, մշակութային գործիչ Միհրդատ Թիրեաքեանին (1885-1979) եւ գրող, մշակութային գործիչ Լեւոն Մեսրոպին (1880-1960): Հրապարակուել ենք նաեւ երկու լուսանկար՝ Պոյաճեանի դիմանկարը եւ մի խմբանկար՝ Պոյաճեանը Բաֆֆու ընտանիքի հետ:

Հրապարակուող նամակներն ու նրանց լուսարանող ծանօթագրութիւնները վկայում են այն բազմաբնոյթ հայանպաստ գործունէութեան մասին, որ մինչեւ կեանքի վերջը վարել է անգլիահայ գրագիտուհին: Նամակները պատմում են նրա կեանքի, ցուցահանդէսների, հրատարակած գրքերի եւ յօդուածների, քաղաքական հայեացքների մասին: Մենք այդ էջերից տեսնում ենք աշխոյժ, գործունեայ, առողջ մտքի եւ զգայուն արուեստագէտի գեղեցիկ կերպար: Հրապարակուող նամակների արժէքը բազմապատկուել է յատկապէս Բաֆֆու ընտանիքի կեանքին առնչուող թանկագին վաւերագրերով եւ վկայութիւններով:

Նամակներից մի քանիսը ներկայացուած են որոշ կրճատումներով՝ յատկապէս նամակագրի կենսագրութեանը վերաբերող կրկնութիւններից խուսափելու համար: Հեղինակային ընդգծումները թողել ենք անփոփոխ, կատարել ենք կէտադրական եւ ուղղագրական շտկումներ: Ծանօթագրութիւնները կազմել եւ օտար բառերն ու արտայայտութիւնները թարգմանել է բանասիրական գիտութիւնների թեկնածու Արծուի Բախչինեանը: Ծանօթագրուել են անձնանունները (բացառութեամբ մի քանիսի, որոնց ինքնութիւնը չի յաջողուել ճշտել), աշխարհագրական անունները չեն ծանօթագրուել:

Ա. Գարեգին Լեւոնեանի⁴

Ա.

St. Johns Wood
London N. W.
Փետր. 6. 1914

Յարգելի Պրն. Լեւոնեան,

Ձեր Moscov-էն գրած քարտը ուրախութեամբ ստացայ, եւ կը սպասեմ մինչեւ Tiflis վերադարձած լինէիք պատասխանել ատաջ:

Ուրախ եմ, որ այնքան հետաքրքիր եւ յաջող ճանապարհորդութիւն ունեցաք, մեզ համար մեծ հաճոյք էր Ձեզ նման գեղարուեստ սիրող եւ գնահատող

հայ խմբագրի մը հետ ծանօթանալ եւ միշտ ուրախութեամբ պիտի յիշեմ միասին անցուած ժամերը:

Չեր պատկերը, որ վայրկենական արագութեամբ նկարել փորձեցի, ստորագրեցի եւ կ'ուղարկենք Չեզ իբրեւ յիշատակ: Իսկ ինչ որ խօսեցանք Oscar Wilde-ին⁵ մէկ քարգնանութիւն ունենալու մասին, եթէ կը փափաքիք՝ այն ալ կ'ընեն, թէի ին հայերէնս շատ թերի է:

Դուք ուզեցիք նաեւ իմանալ այդ block-ներուն⁶ մասին, որ գերմանական հանդէս մը շինած էր իմ նկարածս մէկ պատկերէն՝ «Հայ Պարուհին Կրակի Լոյսով»: Գրեցի հանդէսին եւ ստացածս պատասխանը Չեզի կ'ուղարկեմ, որ տեսնէք պայմանները:

Հիմա մի ուրիշ հանդէսի համար կ'ուզեն հրատարակել «Մայր Հայաստանի» պատկերը, իսկ չեն կարող գումարող block շինելու ծախս ընել: Կը հարցնեն, թէ արդեօք «Գեղարուեստի»⁷ համար գործածելու պայմանաւ ծախսին մէկ մասը դուք կ'անէի՞ք: Բայց ասոր նկատմամբ կը կարծեմ, թէ իրենք Չեզի կը գրեն, եթէ մի բան որոշեն:

Չերդ յարգանքով՝ Զ. Կ. Պոյաճեան

Բ.

33 Marlborough Hill
St. Johns Wood
London N. W.
Մայիս 10, 1914

Յարգելի Պրն. Լեւոնեան,

Չեր նամակը ասկէ բաւական ժամանակ առաջ ստացած եմ, բայց մէկ կամ ուրիշ պատճառաւ պատասխանել ուշացուցի: Գիտէք, թէ Լօնտօնի կեանքը ինչ է, շարունակ գործ, շարժում եւ աղմուկ, այնպէս որ շատ անգամ մարդիկ իրենց ընել փափաքածը չեն կարող ժամանակին ընել:

Շատ ուրախացայ՝ լսելով, թէ Չեր ճանապարհորդութենէն գոհ մնացիք, աշխարհը տեսնելը միշտ հետաքրքիր փորձառութիւն է խորհող մարդուն համար, մանաւանդ Չեզի պէս գեղարուեստով զբաղուած մէկին համար:

Մենք շատ անգամ կը յիշենք միասին անցուցած ժամանակները, որոնք շատ կարճ եղան: Երանի թէ իրաւ կարենայի Կովկաս գալ այս ամառ, այնքան մեծ փափաք ունիմ մանաւանդ Էջմիածին, Անի եւ ուրիշ հին հայկական կեդրոններ տեսնել, բայց այլեւայլ պատճառներու համար յոյս չունիմ այս մօտերս գալ, թէի մի օր անպատճառ կը տեսնեմ⁸: Եղբայրս⁹ Հնդկաստան վերադարձաւ, երթալէն առաջ նշանուեցաւ մի անգլիացի օրիորդի հետ, որ աշունը Հնդկաստան կ'երթայ եւ այնտեղ կը պսակուին: Երթալէն առաջ չպսակուեցան, որպէսզի այնտեղի տաք օդին մէջ չտանի օրիորդը ուղղակի անգլիական ձմեռէն, թէի ուրիշ անգամ Հնդկաստան եղած է եւ արդէն վարժ է այն տեղի կլիմային:

Չեր պատկերը, որ նկարեցի առանց ուրիշ որեւէ բան անելացնելով, տուի պարոն Գալստեանին, որ Չեզի ուղարկէ: Երանի թէ անելի լաւ բան մը լինէր, բայց մէկ ժամէն եղածը այնքան կը լինի:

Պարոն Գալստեանը Չեր վրայով շատ անգամ կը խօսի, եւ Չեզ պէտք է որ գրէ, բայց կը կարծեմ, թէ նամակագրութեան շատ քիչ ժամանակ ունի, որովհետեւ դասերուն հետ շատ զբաղուած է եւ քննութիւններուն համար կը պատրաստուի: British Museum¹⁰-ի պատկերները դեռ չլուսանկարեց, թէի

շատ անգամ կ'ըսէ թէ պիտի ընէ այս շարքս կամ գալ շարքս: Oscar Wilde-էն մի քանի էջ պիտի թարգմանենք Չեզի համար, գեղարուեստի նկատմամբ շատ հետաքրքիր գրութիւններ են, որոնց վրայով արդէն խօսեցանք ձեր հոս եղած ատենը:

Չեզմէ խնդիրք մը ունիմ. արդեօք կարող էք ինձի մի լուսանկար ուղարկել այն պատկերին, որ չեմ գիտեր ո՞ր էին հայկական եկեղեցիի մէջ գտնուած է, եւ հայերէն թերթերը վերջերս գրեցին, թէ Leonardo da Vinci-ին¹¹ նկարը կը կարծուի¹²: Պրն. Արամ Բաֆֆին¹³ Da Vinci-ի կենսագրութիւնները գգուշութեամբ քննելով համոզուած է, թէ Հայաստան եկած ըլլալու է, թեւ այդ մասին մինչեւ իսկ վերջնական ապացոյց չկայ: Հոս մէկ բարեկամուիի ունիմ, որուն հայրը, Jean Paul Richter,¹⁴ միջնադարեան իտալական գեղարուեստի նկատմամբ ամենայայտնի critic-ներէն¹⁵ մին է, եւ Da Vinci-ի մասին գրած ամէնէն կարեւոր գիրքերէն մէկին հեղինակը: Այս գիրքին մէջ հրատարակուած են Da Vinci-ի նամակները, ոմանք որպէս թէ Հայաստանէն գրուած, եւ մէկ գծագրութիւն կայ, որ հեղինակը կը կոչէ «Երեք Հայկական Գ-լուխներ»¹⁶ եւ իրաւ ճիշտ հայկական տիպարներ են, վերջին աստիճան հետաքրքիր է, եւ եթէ ուզէք գիրքէն որեւէ բան արտատպել «Գեղարուեստ»-ին մէջ, եւ ուրախութեամբ արտօնութիւն կ'առնեն Չեզ համար, լուսանկարը կ'ուզեն որպէսզի Richter-ին ցոյց տան եւ իր գաղափարը գիտնան:

Աւելորդ է ըսել որ եթէ որեւէ կերպով կարող են Չեզի օգնել Լօնտօն լինելով՝ մեծ ուրախութեամբ կ'ընեն:

Չերդ յարգանք
Չապէլ Կ. Պօյաճեան

Բ. Արշակ Չօպանեանին¹⁷

Գ.

33 Marlborough Hill
St. Johns Wood
London N. W.
Oct. 5. 1916

Յարգելի Պրն. Չօպանեան.

Չեր նամակը ասկէ մի քանի օր առաջ ստացայ: Շատ ուրախ եմ, որ Փարիզի տիկիւնները յանձն առած են հայ կանանց արուեստներուն համար ցուցահանդէս մը սարքել: Չէք ըսեր, թէ այդ ցուցահանդէսը ո՞ր թուականին տեղի կ'ունենայ, իսկ երբ իմացնէք, կը տեսնեն, թէ ինչով կարող են օգնել: Դժբախտաբար ես միայն մէկ երկու կտոր ստեղծագործութիւն ունիմ ինձ մօտ. հին, գունատր օձուներէն¹⁸, որոնք մեր նոր «լուսաւորուած» գործողները հիմա հին կամ անճաշակ բան կը նկատեն, եւ իրենց «երոսպականացած» ճաշակով միայն սպիտակ dentelle-ներ¹⁹ կը շինեն ասեղով: Ես շատ կը փափաքիմ այդ օձուները վերակենդանացնել, որովհետեւ հիանալի գործ եւ ճաշակ է եւ շատ original²⁰, բայց արդէն գրեթէ մոռցուած է: Այստեղ եւ Մայիսին սարքեցի փոքրիկ հայկական exposition²¹ մը, եւ շատ գնահատուեցան օձուները: Նոյեմբերի 23-ին, 24-ին դարձեալ պիտի սարքեն, Women's Freedom League-ի²² bazaar-ին²³ հետ:

Տիկին Բաֆֆին²⁴ շատ գեղեցիկ ասեղնագործութիւններ ունի, բայց այնքան հին եւ թանկագին են, որ չ[ի] սիրեր փոխ տալ: Եթէ կ'ուզէք, փորձեցէք ուղղակի իրեն գրեցէք եւ հարցուցէք: Եթէ նկարներ ալ կ'ուզէք ցոյց տալ, ես

ունիմ Փարիզի մէջ չորս հատ aquarelle-ներ²⁵, Նորվեկիոյ եւ Japonie-ի²⁶ տեսարաններ, որոնք Փարիզ գացած էին exposition-ի մը համար ճիշտ պատերազմին սկսելէն առաջ, եւ այնտեղ մնացին: Կարող եմ գրել, որ Չեզի ուղարկեմ: Իսկ հայկական զարդանկար միայն գիրքիս պատկերները ունիմ, որոնց decoration-ներու²⁷ motif-ներէն²⁸ շատերը Չեր «Հայ էջերին»²⁹ մէջ տրուած պատկերներէն յարմարացուցած եմ: Այս պատկերները "Fine Art Society's Gallery"-ներուն³⁰ մէջ պիտի ցուցադրուին, երբ գիրքը լոյս տեսնէ, իսկ գիրքէն մէկ օրինակ կարող եմ ուղարկել ձեզի, որմէ, եթէ փափաքող լինի, կարելի է commande³¹ ընել:

Գիրքին³² հրատարակութիւնը բաւական թանկ եղաւ, իսկ ծախսերը գոցուելէն վերջը բոլոր հասոյթը հայ կարօտեալներուն պիտի նուիրուի, "Lord Mayor's Fund For Armenian Refugees"-ի միջոցաւ: 750 օրինակ տպուած է 21 շիլինկ գնով, եւ շատ ուրախ կ'ըլլամ, եթէ կարողանաք Գաղղիայի մէջ որեւէ հետաքրքրութիւն շարժել այս մասին: Արդէն Lord Bryce-ը³³ գրած յառաջաբանին մէջ կ'ըսէ, թէ «Անգլիացիներ եւ Գաղղիացիներ» պէտք է հետաքրքրուին: Գրքին նպատակը նախ բարոյական է, քան ողորմական. այսինքն հայերը ծանօթացնել իբրեւ հին ժամանակներէ ի վեր զարգացում եւ գրականութիւն ունեցող ազգ մը: Գիտեմ, որ այս Չեր ալ նպատակը եղած է միշտ, այնպէս որ վստահ եմ, թէ պիտի ընդունիր տեսակէտս: Հայոց հին եւ նոր գրականութեան որքան ճոխ ըլլալը մարդ միայն այն ժամանակ կ'իմանայ, երբ սկսի այսպէս գործ մը ձեռնարկել: Եւ որովհետեւ ուզեցի գիրքիս անկի classique³⁴ երեսոյթ մը տալ, անկի տեղ տուի հին գրողներուն եւ ժողովրդական երգերուն: Պարոն Արամ Բաֆֆին գրած է յանելուած մը³⁵ "Armenia: Its Epics and Medieval Poetry"³⁶, յիշելով, որ նոր բանաստեղծութիւնը այնքան մեծ է, որ առանձին գործ մը յատկացնելու է անոր: Ժամանակակից նորերէն հազիւ կարողացայ մէկ-մէկ կտոր դնել ի բացառեալ Իսահակեանը, որ հայ գիտական պատկերներ տալուն համար երկու-երեք հատ դրի: Գիրքը ներկայացուցիչ չէ, գեղարուեստական է միայն, եւ մասնատրապէս հետաքրքիր բաներ ուզեցի, որ պարունակէ, ոչ թէ նմոյշներ: Չեր «Երջանկութիւնը» ընտրեցի եւ թարգմանութիւնը կը ներփակեմ: Հայաստանի վրայ Չեր գրած հիանալի ոտանատրոն ալ թարգմանեմ եմ, որ կը յուսամ, թէ ուրիշ հաւաքածուի մը մէջ պիտի մտնէ:

Չերդ Չ. Պոյաճեան

Գ.

33 Marlborough Hill
St. Johns Wood
London N. W.
Oct. 16. 1916

Յարգելի պարոն Զօպանեան,

Չեր վերջի նամակը ստացած եմ, եւ այս երկտողը կը գրեմ՝ ըսելու, որ կը ցախիմ՝ գիրքը արդէն տպուած եւ այս շաբաթ լոյս տեսնելու վրայ ըլլալով, անհնարին է, որ ձեր առաջարկին պէս «Հայաստանի Օրօրը» դնեմ, փոխանակ «Երջանկութիւնը»: Սկիզբէն «Երջանկութիւնը»³⁷ ընտրեցի, որովհետեւ փափաքեցայ մեր ժամանակակից հայ բանաստեղծները ներկայացնել իբրեւ անէն նիւթով հետաքրքրեալ եւ ոչ թէ միայն ազգային: Ինչպէս որ ըսի, այս գիրքը հայ բանաստեղծները ծանօթացնելու pretension-ներ³⁸ չունի, որովհետեւ

արդէն անկարելի էր այդ ընել՝ մէկ-մէկ փոքրիկ մնոյշներ տալով եւ շատեր եր-
բէք շիշելով: Նպատակն է ընդհանուր հայութեան ոգին եւ mentalité-ն³⁹ ցոյց
տալ՝ գեղեցիկ գրութիւններու ընտրութիւն մը ցոյց տալով: Արդէն յառաջարա-
նին մէջ բացատրեր են, թէ գիրքը ներկայացուցիչ չէ հայ բանաստեղծութեան:
«Օրօրն»⁴⁰ ալ արդէն թարգմաներ են անգլիերէնի եւ վատահ են որ շատ չան-
ցած ուրիշ առիթ մը կ'ունենանք հրատարակելու:

Չերդ յարգանք
Չապէլ Կ. Պոյաճեան

Ե.

Hotel de Londres
Venezia,
Հոկ. 24. 1923

Յարգելի պարոն Չօպանեան,

Չեմ իմանում, թէ ինչ պիտի մտածէք իմ վրայ՝ այսբան ուշացնելուս հա-
մար Չեզի գրելս: Չեր գեղեցիկ հրատարակութիւնը ասկէ չորս ամիսի չափ ա-
ռաջ ձեռքս հասաւ, եւ անմիջապէս պիտի գրէի՝ շնորհակալութիւնս յայտնելու,
բայց մեծ դժբախտութիւն մը ունեցայ, սիրելի մայրիկիս ճիշտ այն օրերը կոր-
սնցուցի, եւ այլեւս ամէն բան յետաձգուեցաւ: Երեք ամիսէ ի վեր ճամբորդու-
թեան մէջ եմ բարեկամուհիի մը հետ, բայց Չեր հասցէն չունենալով՝ չկարո-
ղացայ գրել մինչեւ այստեղ եկայ եւ վարդապետներէն խնդրեցի: Ուրեմն կը
խնդրեմ որ ներէք այսբան երկար լռութեանս:

Չեր գիրքը⁴¹ մեծ հետաքրքրութեամբ թերթեցի եւ ատելի երկար ուշադրու-
թեամբ պիտի ուսումնասիրեմ, երբ Լօնտօն վերադառնամ: Մեծ ծառայութիւն
է հայ ազգին մեր գրականութիւնը այսպէս ծանօթացնել օտարներուն: Ես
իմքս այնքան քիչ գիտեմ, որ մեծ բան մը չեմ կարող անել, հրատարակածս ալ
Արամ Բաֆֆիի օգնութեամբ էր, որովհետեւ մինչեւ անգամ այդքանը ես ա-
ռանձին չեմ կարող գտնել եւ ձեռք բերել: Լօնտօնի մէջ հայկական կեանքէն
բոլորովին կտրուած կ'ապրիմ, եւ արդէն հայկական գրականութեան վրայ
բան գիտցող ալ չկայ Լօնտօն: Բայց Դուք այնքան խոր ուսումնասիրութիւն
ըրած էք, որ բոլորովին հետաքրքիր են Չեր հրատարակութիւնները: Ես շատ
կը ցափմ, որ այնպէս կ'ապրինք, հայկական մտաւորական շարժումներէ հե-
ռու:

Մեր խեղճ ազգը անգամ մը եւս խաբուեցաւ եւ մատնուեցաւ⁴², բայց ես
միշտ կ'ըսեմ, որ եթէ քաղաքական արդարութիւն մը չենք կրնար յուսալ Երո-
պայէն, զոնէ ցոյց տալու է իրենց, որ այսպէս իբրեւ ողջակէզ զոհած իրենց
ազգը, իրենց ձեռացնել ուզածնին պէս բարբարոս կամ վաճառականական
ազգ մը չէ, ապա ազգ մը, որ մտաւորական անցեալ մը ունեցած է եւ ներկայ
մը ունի:

Երեք ամիսէ ի վեր կը ճամբորդեմ եւ միայն հոս գտայ քիչ մը մտաւոր
հանդարտութիւն եւ գոհացում: Նախ Գերմանիա այցելեցիմք՝ Nürnberg,
München եւ այլն, յետոյ եկանք Աւստրիա, Innsbruck եւ Gastein, յետոյ այստեղ:
Գերմանիա հրաւիրուած եմ նկարներս ցուցադրել գլխաւոր քաղաքներուն
մէջ: Բայց այնքան դրամական նեղութիւն ունիմ, որ իրենց ստակովը չէ կարե-
լի յուսալ մինչեւ անգամ ծախսերը հասնել: Այստեղ երբեմն վանքը⁴³ կ'երթամ
հին մանրանկարներ ուսումնասիրելու համար: Կը փափաքիմ նաեւ նկարել

վանքը, գեղեցիկ տեսք ունի, եւ եթէ չեմ կարող իսկական Հայաստանը նկարել, գոնէ այս փոքրիկ կեդրոնը ընեմ:

Մտադիր եմ դեռ ամիս մը այստեղ մնալ, թէւ Անգլիա գործերս բոլորովին խառն եւ անորոշ դիրքի մէջ ձգեցի: Գիրք մ'ալ ունիմ մամուլին մէջ⁴⁴, որ բոլորովին պատրաստ է հրատարակուելու, բայց դեռ լոյս չէ տեսեր, չեմ գիտեր ինչու կ'ուշացնեն: "Armenian legends"-ի⁴⁵ դիրքով 15 գունատու պատկերներով, բարեկրկնական հին լեզունդ մ'է, որ ուսանատրով գրեր եմ իբրեւ drama⁴⁶: Իբրեւ շատ կարեւոր գործ մը, ընդունուած է Անգլիա շատ մը յայտնի գրագէտներէ, ամենալաւ հրատարակիչներէն երկու-երեքը առաջարկեցին ձրի տպել եւ հրատարակել, եւ British museum-ի բարեկրկնական մասի director-ը⁴⁷ շատ գեղեցիկ յառաջարան մը գրած է, բայց դեռ կը յետաձգուի, կ'երեւի ժամանակներուն վատութեանը համար:

Ընդունեցէք յարգանքներս եւ դարձեալ շնորհակալութիւններս:

Ձերդ Ջ. Կ. Պոյաճեան

Գ. Աւետիք Իսահակեանիմ⁴⁸

Ջ.

Grove End Road

London N. W. 8

Jan. 19th 1925

Յարգելի բարեկամս,

Ասկէ մի քանի շաբաթ առաջ ստացայ Ձեր նամակը⁴⁹ եւ մի քանի օր առաջ ուղարկեցի Ձեզ մի համար Contemporary Theories-ից⁵⁰, որին մէջ տպուած էր Ձեր վրայ գրածս յօդուածը: Վանքի հասցէին ուղարկեցի ապահովուած post-ով⁵¹, յոյս ունեմ, որ շատոնց ստացար, եւ եթէ բարգմանի մը միջոցով կարդացիք, գոհ մնացիք Ձեր վրայ գրածներովս: Արդէն այս տեղի թերթերէն մի քանիսը արտագրեցին յօդուածէն, մինը Ձեզ ուղարկում եմ ներփակեալ: Դժբախտաբար կտրած էին մի քիչ յօդուածը, եւ թւալեւ իրենք ըսին, որ շատ երկար լինելուն համար էր, բայց քաղաքական բաները կտրած լինելով եւ յօդուածին ետեւը գրեթէ կէս երես պարապ մնալով, այնպէս չ'երեւիր, որ երկարութեանը համար կտրած էին: Ինչ է նէ: Վեց ոսկի եւ վեց շիլինկ ստացայ!.. աւելի կը լինէր, բայց մի քանի փոքրիկ սրբագրութիւններ ըրած էին, որոնց համար փող առին: Հիմա պետք է գրեմ Ձեր տասը առածներուն վրայ մէկ յօդուած:

Վերջապէս «Գիլգամէշ»ը Փետրուարի առաջին շաբաթը լոյս պիտի տեսնէ, շատ անհամբերութեամբ կ'սպասեմ տեսնելու, թէ ինչպէս պիտի ընդունուի: Երանի թէ ձեր ըսածին պէս իրաւ բարգմանուի հայերէնի: Արդեօք ըսե՞մ հրատարակիչին, որ օրինակ մը դրկէ վանքը⁵²: Թանկ գիրք ըլլալուն համար շատ չեմ ուզեր պահանջել, որ ասդին անդին դրկէ, մանաւանդ որ ինք ալ կը գղջայ հրատարակելուն, եթէ լաւ չժախտի: Մեծ պատուէրներ խոստացող երկու հայերու տարի, բայց դեռ բառ մը չիմացայ իրենցմէ: Mrs. Moscheles-ը անշուշտ ըսաւ ձեզի այս տեղի եկեղեցիին համար պատուիրած նկարածս «Ատուածածին եւ Մանուկ»-ին հետ պատահած խայտառակութիւնը⁵³: Այս է վարձատրութիւնը հայոց համար աշխատելուն եւ այսչափ տարի երեսնին ճերմակցնելուն: Հոս կայ հայ ջութակահար եւ compositeur⁵⁴ մը, Հայկ Գիւտէնեան⁵⁵ անունով, որին հետ ալ խայտառակ կերպով վարուեցան: Ծանօթացուցի զինքը այստեղի երաժշտական շրջանին, որոնք մեծ գնահա-

տում ցոյց կու տան, բայց դարձեալ խնդիրը փողի խնդրի կուգայ եւ այսպէս մարդիկ, որոնք ազգին ամենէն մեծ պատիւը եւ propaganda-ն⁵⁶ են, չեն գտներ պէտք եղած օգնութիւնը, որ գործերնին ընեն: Վենետիկ շատ կարօտցած են, փող ունենայի կու գայի: Շատ բարեւներ ամենող.

Չերդ միշտ Չապէլ Պոյաճեան

[լուսանցքում] Abu Lalajէն բարգմանութիւնը շատ սիրեցին անգլիացիք: Կարո՞ղ էիք օրինակ մը դրկել, վարձը փողը ինչ է նէ կը վճարեն:

Է.

c/o Mrs. Moscheles
84 Fellow's Road N. W. 3
Feb. 16. 1925

Յարգելի Պարոն Իսահակեան

Չեր նամակը ստացայ ասկէ մի քանի օր առաջ: Շատ ուրախ եմ, որ գոհ մնացիք յօրուածէն:

Վաղը առատ «Gilgamesh»-ը լոյս կը տեսնէ!.. Կարող էք երեւակայել, թէ որքան ոգեւորուած եմ... այստեղ բաւական հետաքրքրութիւն յառաջ բերած է, եւ առաջնակարգ գրավաճառները գներ են եւ իրենց պատուհաններուն մէջ պիտի ցուցադրեն: Գրեցի հրատարակչին, որ մի օրինակ Սր. Ղազար ուղարկեն, որ վարդապետները կարենան ծանօթացնել հայ ժողովրդին եւ յայտարարեն իրենց գիրքերուն ցանկին մէջ:

Խնդրում եմ Դուք էլ նայեցէք այդ գործին եւ ստիպեցէք, որ մի քան անեն: Կը փափաքէի նաեւ, որ Դուք գրէիք հայկական մամուլին մէջ «Գիլգամէշի» վրայով, գիտեմ, որ Անգլիերէն չիմանալնիդ շատ դժուարացնում է:

Կարգադրեցի նաեւ մի exposition իմ նկարներու Մայիս ամիսին համար: «Գիլգամէշի» original⁵⁷ նկարները եւ portrait-ներս⁵⁸ պիտի ցուցադրեն, ծրի, մի լաւ galerie-ի⁵⁹ մէջ, 100-ին 25 տոկոս առնելով, եթէ ծախսեն մի քան: Այնպէս որ շատ զբաղուած պէտք է լինեն:

Նոյն ժամանակ դժբախտաբար ստիպուեցայ studio-ս⁶⁰ ձգել, արդէն տարիէն աւելի էր, որ ուզում էին իրենց գործին համար եւ չկարողացայ այլեւս պահել: Նկարներս եւ ուրիշ ունեցածներս փոխադրեցի 20, Stafford Road, London N. W. 6: Մի հայ բժշկի տուն է, դեռ կահատրուած չլինելուն սենեակները դատարկ են, եւ իմ նկարներս վերէն վար լեցուցին տունը!.. մինչեւ ուրիշ յարմար studio մը գտնեն: Բժիշկը շատ բարի է եւ թոյլ կը տայ, որ ուզածս անեն: Իսկ ես առայժմ Mrs Moscheles-ին մօտ եմ ապրում: Չեր ցուակցութիւնը յայտնեցի իրեն, եւ ասաց, որ բարեւ անեն Չեզ:

Յուսամ, որ այժմ Չեր ամենուն առողջութիւնը լաւ է:

Յարգանք եւ ողջոյններով, Չերդ միշտ,

Չապէլ Կ. Պոյաճեան

Ը.

c/o H. S. Rogers Boyagian
Esq. re, «Eastway»
Sutton Road
Seaford, Sussex
England

Մեծ Վարպետ
Ա. Իսահակեան
Երեւան

Միրելի եւ յարգելի բարեկամս,

Երբ պարոն Քիրքճեան Լօնտօն վերադարձաւ եւ Չեր վրայ տեղեկութիւններ տուաւ ինձի, չեմ կարող ասել, թէ որքան հաճոյք զգացի: Միշտ յիշում եմ մեր Վենետիկ ծանօթանալը Սր. Ղազար շոգենաւին վրայ եւ այնտեղ միասին մեր անցկացրած հաճելի ժամանակները, բարեկամութիւնս Mrs. Moscheles-ին հետ, որ սրանից 15 տարի առաջ վախճանեցաւ: Այս նամակիս հասցէն ալ Պրն. Քիրքճեանին խնդրեցի, որ գրէ. առաջի նամակն է որ հայերէն հասցեով գրում եմ:

Դժբախտաբար Պրն. Քիրքճեան Երեւան զացած ժամանակը չէր իմանում, որ Չեր գեղեցիկ բանաստեղծութիւնը՝ «Արու-Լալա Մահարին»⁶¹ անգլիերէնի թարգմանում էի, դեռ վերջացրած ալ չէր. եթէ ոչ՝ մի օրինակ իրեն հետ Չեզ կ'ուղարկէի: Կը յուսանք մօտերս այստեղ կը հրատարակուի: Նոյն չափերովը եւ հանգերովը թարգմանեցի, իմաստը ճիշտ պահելով, եւ կարծում եմ, որ անգլիերէնով էլ շատ գեղեցիկ դուրս է եկել: Մի գործ, որ ինձ համար ոչ միայն հետաքրքիր էր, այլ նաեւ մխիթարական, որովհետեւ այժմեան զգացումներս ճշտութեամբ նկարագրում է:

Պատերազմէն ի վեր երկու գիրք արդէն ունիմ հրատարակուած: Մրն սանսքրիթ ոտանատորներու թարգմանութիւններ, որ անգլիացի գիտնականի մը գործն է, իսկ ինձ պատուիրեցին նկարներ անել, եւ հին հնդկական ոճով պատկերագարդեցի, իսկ միւսը՝ "Etchmiadzin"⁶², որ Ազաթանգեղոսի պատմութեանը վրայ հիմնուած թատրոնի խաղ է, ամբողջը չափերով եւ հանգերով, հին անգլիերէն ոճով գրուած է, Ամերիկա հրատարակուեցաւ, Առաջնորդարանին միջոցով: Այժմ դեռ երկու գիրք ունիմ հրատարակելու եւ մէկ-երկու խաղ բեմադրելու: Բաֆֆիի "Harem"-ը, որ անգլիերէն գրած եմ թատրոնի համար, իսկ միւսը, "The Death of Tiberius"⁶³, որ պատերազմէն առաջ Լօնտօն ուզում էին բեմադրել: Իսկ գիրքերէն մին երեխաներու համար թատրոնի խաղեր են, դարձեալ ոտանատրով գրուած եւ միւսը՝ կարճ պատմութիւններ, քիչ շատ անբնական կամ գեղեցիկ: Սրանց մին "The Curse of Artavasd" (Արտաւազդին անէծքը)⁶⁴ Խորենացիէն առնուած: Նկարչութիւնով էլ շատ զբաղուած եմ եղել վերջերս, մանաւանդ դիմագիծներ (portrait) նկարելու բաւական պատուէրներ ստացայ:

Պատերազմէն ի վեր Լօնտօն բնակած չեմ, իսկ այժմ կարգադրում եմ դարձեալ այնտեղ վերադառնալ: Չեզ տալիս եմ եղբօրս հասցէն, որ միշտ գտնում է ինձ:

Խորին յարգանք
Չերդ անկեղծութեամբ
Չապէլ Կ., Պոյաճեան

Մեծ բանաստեղծ
Անտիս Իսահակեան
Երեւան

Շատ սիրելի եւ յարգելի բարեկամս,

Երկար ժամանակ է վեր փափարում էի Չեզ գրել իսկ օրէօր յետաձգում էր, որովհետեւ այնքան բաներ ուզում էի ասել՝ չէի իմանում ո՞ր տեղից սկսել: Իսկ անցեալ օր տիկին Բաֆֆին⁶⁵ իմ վրայ տխուր պարտականութիւն դրեց իր անուսինին, Արշակ Բաֆֆին⁶⁶ մահուան ցաւալի լուրը Չեզ հաղորդել, որ տեղի ունեցաւ այս ամսուայ 12-ին, իրանց տունին մէջ, 1 Colin Gardens, Hendon, London, N. W. 9:

Յուդարկատրութիւնը շատ պատշաճ կերպով կատարուեցաւ հայկական եկեղեցիին մէջ, ուր ներկայ կային նաեւ իր համալսարանական ուսուցիչ ընկերներէն, որոնցմէ մին գեղեցիկ դասախօսութիւն մը ըրաւ Արշակ Բաֆֆին համալսարանական գործին վրայ իրրեւ ռուսերէնի եւ սլաւոնական միտերու վրայ ուսուցիչ եւ դասախօս: Յետոյ դազաղը տարուեցաւ տիկին Աննա Բաֆֆին եւ Արամ Բաֆֆին մօտ տեղատրուեցաւ, որպէսզի երեքը միասին մի օր Հայաստան փոխադրուին⁶⁷:

Այսպէս ընտանիքը վերջացաւ, ի բաց առեալ Արշակին կինը, Ալեքսանտրա, որ դեռ երտասարդ, բայց շատ լուրջ եւ ազնիւ տիկին է, արժանի այդ անունը կրող վերջինը լինելու: Ինձ ասեց, որ Չեզ իմացնեմ մտադրութիւնը Բաֆֆին եւ տիկին Բաֆֆին ձեռագիրները Երեւանի բանգարանին նուիրել⁶⁸: Ինձ նման նա կէս հայ եւ կէս անգլիացի է, կամ առելի ճիշտ առելի՝ իրլանտացի, բայց հայերէն եւ ռուսերէն լաւ իմանում է:

Այս մահը ինձ էլ շատ ցաւալի է, որովհետեւ Անգլիա գալէս ի վեր Բաֆֆի ընտանիքին հետ շատ մօտ բարեկամ եղած եմ, թէւ վերջին տարիները Արշակին հետ շատ տեսնուած չեմ, բայց հայկական բաներով զիս հետաքրքրող իրանք էին ամենէն շատ եւ “Armenian Legends and Poems” գիրքս Արամին թելադրութեամբ եւ գրեթէ ստիպումով պատրաստեցի:

Իմացայ, որ Հոկտեմբերին մի գրական հանդէս կամ ժողով⁶⁹, պէտք է լինի եւ Լեւոն Մեսրոպալ՝ իմ ուրիշ լաւ բարեկամս, ինձ իմացուց, որ ինք էլ հրատարակած է, եւ ասեց, եթէ որեւէ բան ուզում եմ Չեզ ուղարկել՝ ինք կը տանի: Ուղարկեցի պատերազմէն մի տարի առաջ հրատարակուած գիրքս՝ “In Greece With Pen and Palette”, որ այս տեղի լրագիրներուն մէջ շատ լաւ գրախօսուեցաւ եւ “Etchmiadzin” drama-ս, որ երէք տարի սրանից առաջ Ամերիկա՝ Պատրիարքարանին կողմէն հրատարակուեցաւ: Յոյս ունեմ, որ կ’իմացնէք ինձի ձեր տպատրութիւնները: Իսկ դեռ չյաջողեցանք «Արու Լալայի» հրատարակութիւնը կարգադրել թուրքի սակաւութեանը համար: Բայց ետեւէն եմ, եւ յոյս ունեմ, որ շատ շանցած կը յաջողի: 7-րդ սուրայի մէջ Չեր յիշած տողը նայեցայ, թէւ սխալ տպագրութիւնը ունիմ, բայց շիտակ բարգձմանած էի: Շատ գեղեցիկ բանաստեղծութիւն է, եւ անգլիերէնն ալ շատ գեղեցիկ դուրս եկած է, նոյն չափերովը եւ նոյն շեշտերովը, ամէն կարդացող հիանում է

եւ իմ այժմեան զգացմունքներս կատարելապէս արտայայտում է!.. քարզմանելը մինչ իսկ հաճոյք էր: Manchester արեցի, գիշերուայ ժամը 1, 2, 3-ին, պզտիկ, լաւ անկողնարանումս, կրակի մօտ նստած մի քանի լաւ, բարեկամներու հետ թուղթ խաղալէ յետոյ, այնպէս որ գործին յիշատակն էլ հաճելի է! Իմ գործերէս ես մի կարգ գիրքեր ունեմ հրատարակելու, drama-ներ, եւ կարճ պատմութիւններու մի հատոր: Վերջինները գերբնական անկարելի բաներ են. մի խօսքով խենթ! Մին Արտասագղին պատմութիւնն է, իմ երեսակայութիւնովս գրուած: Սրանք էլ թուղթի են սպասում:

Իսկ նկարչութեան մասին. Մայիսին հրատարակեցայ մեծ գրադարանի մը մէջ ցուցահանդէս տալու եւ այժմ նկարում են Չեզի ծանօթ արն. Քիրքանանին մի որդին, 13 տարեկան, թերեւս յետոյ միւսն էլ նկարեն: Manchester, Scotland եւ Oxford բաւական դիմագիծներ նկարելու պատուէրներ ստացայ: Պատերազմի ամբողջ միջոցին Լօնտօնից դուրս էի, իսկ մի տուն, որին մէջը ուր տարի բնակած էի Լօնտօնում, մինչեւ յատակը ոմբակոծուած է, այնպէս որ բոլոր հանդիպածս ծանօթները կարծում են, որ ոգիս են տեսնում!

Չեր խորին յարգանքով

Չապէլ Կ. Պօյանեան

Խնդրեմ իմ կողմիցս ողջունեցէք տիկին Աղանիին⁷⁰, եթէ տեսնէք: Նա՛նակը շատ հաճոյքով ստացայ եւ շուտով կը պատասխանեմ:

Դ. Միհրդատ Թիրեաքեանին⁷¹

Ժ.

THE STUDIO
43 Leicester square,
London, W. C. 2
Հոկ. 11, 1938

Յարգելի պարոն Թիրեաքեան,

Թոյլ կուտա՞ք, որ շնորհատրեմ Չեզ եւ անկեղծ հիացումս յայտնեմ Կոչնակին մէջ ձեր գրած յօդուածներուն համար «Հայերէն եւ Անգլերէն Լեզուները» խորագրին տակ⁷²: Կոչնակին մէջ լոյս տեսնող յօդուածներուն լաւագոյններէն են, մի քանի տեսակետով:

Նախ՝ ինչպէս որ կ'ըսէք, երբ ամեն գրիչ շարժողը գիտնական նիւթերու վրայ բան մը կը գրէ, «գաւեշտութիւն» կը դառնայ: Մեր գրողներուն շատերը մեծ պէտք ունին այսպէս ցնցում մը ստանալու, թերեւս աչքերնին քիչ մը բացուի եւ զգան, թէ գիտութիւնը որչափ մեծ եւ վսեմ բան է, որչափ աշխատութիւնով պէտք է ձեռք ձգել. Չեր մեղմ, բայց նոյն ժամանակ ուժեղ յանդիմանութիւնները կրնան թերեւս իրենց մէջ քիչ մը պատկառանք ստեղծել դէպի իրենց չհասկցած բաները:

Երկրորդ կէտը, որ գնահատեցի, շեշտելնիդ էր, որ Անգլիացոց այնչափ սիրահարած ըլլալուն համար էր, որ Ետղուպեանը⁷³ ինքզինքը նետած է այս տղետ եւ անհիմն պայքարին մէջ՝ անոնց հետ անկարելի կապ մը փաստելու յոյսովը: Այս տեսակ օտարամոլութիւն ինձի շատ զգուելի է, մանաւանդ երբ հայերը ուղղակի խաբող եւ գիրենք կրկին եւ կրկին վնասող ազգերու դէմ քծնիլ կը նշանակէ: Ես ինքս կէս անգլիացի եմ, եւ կրթութիւնով գրեթէ բոլորովին անգլիացի, բայց այդ պատճառ չէ, որ մօրս ազգին ըրած սխալ եւ զոնհիկ

բաները պաշտպանեն եւ գովեն: Ընդհակառակը, քերես երկու ազգի պատկանելու համար է որ բառին ճիշտ նշանակութեամբը ազգասիրութիւն ի՞նչ է, չեն գիտեր: Համոզուած են, որ ինչպէս անհատներու, այնպէս ալ ազգերու մէջ, եթէ ամէն մէկը իր յանցանքները իմանայ՝ փոխանակ կոպիտ կերպով դիմացինը հայեոյելու, անի յոյս կ'ըլլայ որ ժողովուրդները հանդարտին եւ արդարութիւն տիրապետէ այս խելագար աշխարհին մէջ: Խնդիրները ամէն կողմէ ուսումնասիրել պէտք է:

Երրորդ գովասանքս Ձեր գրելու կերպին մասին է: Թեքի եւ անվնաս հեզանք մը, որ անգլիերէն “dry humour” կը կոչուի, բայց դիմացինի ըսածներուն ամէնէն ջախջախիչ ոյժն է, եւ քիչ անգամ հայերը գործածել գիտեն իրենց գրածներուն մէջ: Բայց որչափ խնդացի, ժամերով զուարճացուց զիս “ostrich” ալ (Justrich գրուած, չեն գիտեր բնագրի թէ տպագրական սխալ է) իբր «ուղտ-թռիչ», նոյն ձեւով կրնանք cartridge-ն⁷⁴ ալ մեկնել «կոր-թռիչ» (ինչ բան կ'արգիլէ), իսկ “mule” ջորին կը վերածուի «ամ-ուլ»-ի առանց բացատրութեան, ելն: Ի՞նչ հիանալի երեւակայութիւն է թոչող ուղտ մը! եւ այսպէս Ձեր ամբողջ քննադատութիւնը ինձի մեծ զուարճութիւն եւ բաւականութիւն պատճառեց: Գրած ատենս կը խնդամ!

Ձեր ուր բնակիլը չգիտնալով՝ Կոչնակին կ'ուղարկեմ նամակս որ Ձեզի հասցնէ:

Ձեր յարգանք
ստ. Զապէլ Կ. Պոյաճեան

Ե. Լեւոն Մեսրոպին⁷⁵

ԺԱ.

“Eastway”
Sutton Road Seaford
England
Դեկ.1.1949

Յարգելի պարոն Մեսրոպ,

Վերջապէս կրցանք իրարու հանդիպիլ!.. Բայց ատ ալ հրաշք էր, որովհետեւ Ձեր նամակին վրայ քաղաքին անունը գրած չէիք՝ միայն տունին եւ փողոցին: Sussex մեծ գաւառ է: Post office-է⁷⁶ մը մէկը ձեր պահարանին վրայ գրած[է] «Seaford փողոցէք»: Եղբօրս կնոջը գրած նամակնիդ չպահեցինք, ըսի՝ «արդէն պիտի գրեն, հարկ չկայ որ պատասխանես»: Բայց երբ եկայ պատասխանելու՝ տեսայ, որ Ձեր նոր հասցէն չունիմ, Հրաչին⁷⁷ դրկած էի Ձեր վերջին նամակները: Գրեցի, ուզեցի հասցէն, հինը դրկեց: Երբ լսեցի, որ Քիւրքենաններուն հարցուցեր էք զիս, իրենցմէ ուզեցի հասցէն, հինը դրկեցին: Registered⁷⁸ նամակ մը ուղղեցի հինին, ձայնը չելաւ: Վերջապէս յուսահատուած քանի մը օր առաջ Տիլպերին գրեցի, հարցուցի, դեռ պատասխան չառի:

Դուք Ձեր գիրքը անձամբ կը տպագրէք, կը հրատարակէք, ես պէտք է սպասեմ, որ հրատարակիչ մը յանձն առնէ եւ հիմա օտար անուն չեն ուզեր, ամէն տեսակ յիմար բաներ կը հրատարակուի[ն], գանգատներ կ'ըլլան լրագիրներուն մէջ, եւ գործեր, որոնք ամէնէն մեծ մասնագետները այնչափ գոված են, մէկ կողմ նետուած են: Սիրտս այնչափ կոտրած է ասոր համար, որ այսօր չեն կրնար Ձեր ուզած տեղեկութիւնները տալ. «յաջողութիւններու» մասին ուրիշ անգամ կը գրեմ: Արդէն ատ մեծ յաջողութիւններն են, որ զիս այնչափ կը տանջեն՝ անարդարութիւնը: Կիւլպենկեանին⁷⁹ գործակատարը,

որ "Armenian Legends"-ի բոլոր նկարները ինք զնեց ժամանակին (Անտոն Յակոբեանը) "Gilgamesh"-ը փոխ ուզեց՝ կարծեմ Կիլյաթնկեանին դրկելու, ձայնը դեռ չելաւ: Եկեղեցիին mosaic-ներուն⁸⁰ design-ը⁸¹ ընել տուաւ եւ լաւ վճարեց Կիլյաթնկեանը, երկու architect-ներու⁸² design-ները մերժել վերջը եւ ուզեց, որ Կիլյաթնկեանի մէկ լուսանկարը իւղաներկով օրինակեմ: Ըսի, որ լուսանկարէ օրինակելը արժէր չունի, զիս Lisbon դրկեցէք՝ իրմէ նկարեմ: Այնչափ զբաղ է, ըսաւ séance⁸³ չ[ի] տար: Ըսի երկու séance-ով աւելի լաւ գործ մը կ'ընեն, քան լուսանկարը օրինակելով, չեղաւ: Հայերը չեն հասկնար, քայց Կիլյաթնկեանը ինք գիտէ: Յունական գիրքիս⁸⁴ արժէքը մինակ Դուք գիտցար հայերուն մէջ, միտները միայն իրենց վերաբերուածովը կը հետաքրքրուին: Չեն գիտեր, որ աւելի դժուար քան է միջազգային գովեստ ստանալ եւ եթէ Հայ միտք մը ըրած ըլլայ, ատով պէտք է պարծենան:

Քալիֆօրնիայի Հայերը վերջերս հետաքրքրուած են (գլխաւորապէս Աբու-Լալային համար, որ ես կորսուած աշխատանք կը սեպեմ այնպէս հրատարակելուն): Բան մը կ'ընեն ինձի համար, չեմ գիտեր ճիշտ ինչ: Ես առաջարկեցի exhibition⁸⁵ մը ընեն, քանի մը նկար ծախեն եւ քանի մը portrait-ի պատուէր ձեռք ձգեն, որ երթան հոն ընեն: Չգուեր եմ այս տեղէն:

Չորրորդ աստիճանի նկարիչներ, քանդակագործներ՝ Խաչատուրեաններ, Խորէն քանդակագործներ, տիկին Վաւաներ⁸⁶ մէջտեղ են, մենք անկիւն մը նետուած կը սպասենք: Այսօր այսքան: Գրեցէք ինձի եւ դարձեալ կը գրեմ: Խեղճ Հրաչն ալ նոյն ցաւերէն կը տառապի: Հոս Seaford քարեկամ մ'ալ չունիմ, որուն հետ խօսիմ, քիչ մը մխիթարուիմ:

Չերդ միշտ
Չապէլ Գ. Պոյաճեան

Հրաչի հասցէն՝ 8 Gardens, London, W8: Չեմ գիտեր՝ որչափ ատեն հոն կը մնայ: Գրեցէք իրեն ալ:

ԺԲ.

"Eastway"
Sutton Road Seaford
England

Դեկ. 31, 1949

Միտելի պարոն Մեսրոպ.

Չեզմէ ուզածս «մխիթարական» երրորդ նամակը դեռ չեկաւ, ուրեմն կը ստիպուիմ ես Չեզի գրելու, մխիթարական երկրորդ աստիճանը ձեռք առնել: Հոս մէկը չունիմ գաղափարակից կամ հասկցող, եւ երբեմն խենթ ըլլալու աստիճան կը տանջուիմ: Ծնունդը փառատը կերպով անցաւ, եղբօրս կնկան բոլոր ազգականները եկան, կերանք, խմեցինք՝ առանց մէկը գիտնալուն, թէ իմ միտքես ինչեր կը դառնան: Հրաչն ալ եկաւ, եւ ան խեղճը ինձմէ աւելի տանջուած եւ յուսահատուած է: Անոր համար ապրուստի խնդիր ալ է: Գրեցէք իրեն 8, Abbey Gardens, Abbey Road, London, N. W. 8: Ան ալ յուսահատուած եւ զգուած է, իրեն պէս առաջնակարգ արուեստագէտ մը բոլոր հասկցողներու վկայութեամբը, մէկ կողմ նետուած եւ անօրի, քանի որ երրորդ աստիճանի մարդիկ մէջ կը բերուին եւ կը փառատորուին: Երբ Դուք եւ ես Հայաստան երթանք, ինք ալ պիտի գայ. եթէ չուն շանորդիները աշխարհը նորէն տակն ու վրայ չընեն եւ մարդկութիւնը բոլորովին անյայտացնեն: Առանց տառապան-

քի մահ մը ամենն մեծ փափաքս եղած է: Իմ վրայ գրելու շատ սիրելի փափաքը արտայայտած էք, բայց ինչ օգուտ: [...]

Ճիշտ կէս գիշեր է եւ նոր տարի, ուրեմն շնորհատրեմ Չեր Նոր Տարին, ամէն բարեմաղթանքով: Կը յուսամ, որ ամբողջ աշխարհին ստելի երջանկութիւն եւ խաղաղութիւն կը բերէ: Այս սրբազան վայրկեանին սկսիմ իմ գովեստներս գրելու հաճելի գործը:

1. Ծնած եմ Տիարալէքիը (ոչ Տիգրանակերտ, որ հայերուն գործածած սխալ անունն է, Տիարալէքիը հին Amida-ն է, Տիգրանին ժամանակը գոյութիւն չունէր): Մայրս անգլիացի էր, հայրս, թեւ հայ՝ անգլիական հիւպատոս: Մեր տան լեզուն անգլիերէնն էր: Մայրս կ'ըսէր, որ եթէ տունը չխօսին պատիկները՝ վերջը կը ստիպուին իբրեւ օտար լեզու սորվիլ, որ թէ՛ անելի դժուար կ'ըլլայ իրենց եւ թէ՛ այնչափ լաւ չեն սորվիր: Բայց ինք շատ հայասեր էր, հայերէն սորվեցաւ եւ միշտ կը խօսէր բազմաթիւ հայ բարեկամներուն հետ: Երբ հայոց դէմ եղած անարդարութիւնը հասկցաւ, իր ազգը քննադատեց, թէ խօսքով եւ թէ՛ հրապարակաւ, բեմերէ: Եղբայրս շատ խելօք էր եւ հնազանդ: Բայց ես՝ վայրենի: Ամէն ամառ Խարբերդ կ'երթայինք, ուր հօրաքոյրս այգի ունէր, ամբողջ ժամանակս ծառերուն վրայ կ'անցնէի՝ պտուղ ուտելով կամ անհնազանդութիւններ ընելով:

Իբրեւ հիւպատոս հայրս առաջինը եղաւ Սասունի կոտորածին⁸⁷ վրայ եւրոպա լուր տուող: Ինք քիչ վերջը մեռաւ, բայց մենք 95-էն վերջի կոտորածները վայելեցինք: Վերջը մայրս մեզ Անգլիա բերաւ, հետերնիս չորս-հինգ հայ իբրեւ «ծառայ» անգլիական passport-ին⁸⁸ վրայ Եփրատ գոլլենի պրօֆեսօր, ուսանողներ եւ պատուելի, որոնք այլապէս չպիտի կրնային գալ ան ատեն...

Անգլիա գալուս Slade School of art գեղարուեստական ամենն լաւ դպրոցը հինգ տարի ուսանեցայ, ամէն օր եօթը ժամ: "Yestere"⁸⁹ գիրքս հոն եղածս առաջին տարին գրեցի, եւ հրատարակուեցաւ անմիջապէս: «Վարդենի» անունը առի, որ մեր Պոլիս եղող ազգականները չվնասուին: Այդ գիրքէն սկսելով անգլիական մամուլը մեծ գովեստ տուած է գրական աշխատութեանս: Մէկ լրագիր գրած էր. «Ո՞վ է աս: Թէ որ անգլիացի է, հայկական կեանքին վրայ ինչպէ՞ս այսչափ գիտէ: Թէ որ հայ է, ինչպէ՞ս կրնայ ասանկ անգլիերէն գործածել»: Գիրքը գերմաներէնի թարգմանեցին եւ Leipzig հրատարակեցին: Աս մինակ երեք-չորս տարի առաջ լսեցի:

Գրեթէ նոյն ժամանակը, որ մենք Անգլիա եկանք, տիկին Բաֆֆին իր երկու որդիներովը եկաւ եւ հոս մնացին: Հետերնին անմիջապէս բարեկամացայ՝ Բաֆֆին վեպերը կարդացած եւ շատ սիրած ըլլալով: Արամ Բաֆֆին գրագետ էր, ոչ միայն հայկական գրականութիւնով, այլ հոս University, college-ի⁹⁰ շրջանաւարտ եղաւ, անգլիական գրականութեան մէջ անանկ որ ատով ալ ինձի օգտակար եղաւ: Թատրոն շատ կը սիրէր ինձի պէս, միասին կ'երթայինք, կ'ուսումնասիրէինք: Ռուսերէնի ուսուցիչ էր, ինձի ռուսերէն սորվեցուց, այնպէս որ Pushkin, Lermontoff, Tchekhoff, Turgenieff եւ այլ բնագրին մէջ կը կարդամ: Ես թարգմանութիւն չեմ սիրեր, թեւ ուրիշներու համար կ'ընեն: Եւրոպական գրեթէ բոլոր լեզուները սորված եմ կարդալու համար, բայց շատերը չեմ կրնար խօսիլ: Բաֆֆի եղբայրները հոս հայկական ընկերութիւն հաստատեցին, դասախօսութիւններ, հանդեսներ⁹¹ եւ բեմադրութիւններ տուին, եւ այս գործերուն մէջ էր, որ Չեր քոյրերը մեզի կ'աջակցէին: Աղանին⁹² այն ժամանակէն ճանչցած եմ:

Արամ Բաֆֆինն նաեւ կը պարտին իբր նկարիչ դուրս գալս: Մեր ուսումնարանին մէջ այնչափ բարձր էր սեպուած գեղարուեստը, որ յանդգնութիւն էր ցուցահանդէս ընել: Ինք ոչ մինակ ստիպեց, որ ընեմ՝ կամքիս հակառակ, մամուլն ալ բերաւ, եւ առաջի լրագրական յօդուածը ծրարով դրկեց, վրան գրելով՝ «շնորհաւորում եմ», որպէսզի չվախճանաւ բանալ: “Armenian Legends”-ն ալ իր ստիպումովը պատրաստեցի, ուղանաւորներուն մեծ մասը իր միջոցովը գտայ: Բայց ընտրութիւնը իմս էր, եւ բանի անգլիական անհատներ եւ լրագիրներ նկատեցին, որ մէկ հատ չկայ մասնաւոր գեղեցկութիւն մը չունեցող:

Արամին շատ կը պարտին գործս բաջալերելուն, բայց հայերուն մեծամասնութեանը պէս, հայկական շեղած գործովս չէր հետաքրքրուեր: Չեն հասկնար, որ շատ ատելի փառք է հայոց, եթէ օտարներ գնահատեն հայ միտք մը:

Կենսագրական գլխաւոր գիծերս ասոնք են: Դամփորդել շատ կը սիրեմ, ուսանող ատենս վագաններս⁹³ Haute Savoie⁹⁴ կ’անցնէի, ուր բժիշկ խորթ եղբայր մը ունէի: Շատ կը սիրեմ լեռներ բարձրանալ, վտանգաւոր տեղերէ եւ Club Alpin Francais-ին⁹⁵ անդամ էի: Ֆրանսա ամէն կողմ եղած եմ, ի բաց առեալ Bretagne եւ Nice: Իտալիա ծակ չկայ, որ կրկին եւ կրկին այցելած չեմ՝ երբեմն ամիսներ մնալով, գեղարուեստական գործերը ուսումնասիրելով: Իսահակեանին հետ Վենետիկ ծանօթացայ անգամ մը, երբ երեք ամիս մնացի հոն: Յունաստան՝ նոյն բանը: Աւստրիոյ Ալպեան լեռները մնացած եմ, Salzburg, Mozart-ի⁹⁶ տեղը, Innsbruck, գերմանական Ալպեանները, Danube-ի մէկ եզերքէն միտք ցատկած եմ, Zurich, Frankfurt, Goethe-ին⁹⁷ տեղը, Nürnberg ամիս մը կեցած, Cologne եւ Rhine, Նորվեկիա, Շուէտ եւ Lapland: Ահաասիկ կենսագրութիւնս!

2. Բաղաքական սկզբունքներուս գլխաւորը հակապատերազմութիւնն է: Ան ձեռք ձգենք նե՛ք թող ազգերը իրենց երկրին մէջ, մեծամասնութեանը ինչ ձեւ կառավարութիւն ուզեն՝ հաստատեն: Այս նիւթին վրայ շատ դասախօսեր եմ եւ գրածներուս մէջ միշտ կը ստնէ. եթէ այս վայրենի անգրութիւնները պիտի ընեն, թող քրիստոնեայ անունը չկրեն: Ես կրօնք չունիմ, բայց համոզուած եմ, որ եթէ Քրիստոսի պատուէրները պահեն՝ զոնէ այս կեանքին մէջ կը գտնեն փրկութիւն: “Gilgamesh”-ին բնաբանը աւ է. The Eternal Quest-ը⁹⁸ անմահութիւն փնտռել է եւ որուն վրայ բնաւ բան մը չենք գիտեր, բանի որ այս կեանքը գիտենք եւ կը ջարդենք, կը զոհենք գիրար:

Feminism-ի⁹⁹ միշտ հակառակ եղած եմ: Եթէ դասակարգ մը ըլլար, առաջի պաշտպանողը կ’ըլլայի: Կիներու հասկացողութեանը վրայ ընդհանրապէս շատ բարձր գաղափար չունիմ: Ամէն ճամբայ բաց ըլլալու է իրենց, բայց քիչերը կը յաջողին հաւասարիլ [այր] մարդոց հետ մտաւորական բաներու մէջ: Ուրիշ գործի եւ պարտականութեան համար յարմարուած եմ: Երբ հոս ատ աղմուկները հանեցին եւ Velasquez-ի¹⁰⁰ գեղեցիկ նկարը ջարդեցին, ատեցի զիրենք: Միս կողմէն, եթէ կին մը կարենայ մարդոց հետ մրցիլ դժուար բաներու մէջ, ինչպէս՝ բժշկութիւն, փաստաբանութիւն, engineering¹⁰¹, գեղարուեստները, չափազանց կը գնահատեմ, եւ կը հպարտանամ իրենցնով:

Գալով նկարչութեանս, դիմագծի մէջ ամենէն շատ գովուած է գործս այս տեղի լրագիրներուն մէջ (portrait) թէ մմանութեան եւ թէ կենդանութեան համար: Շունի մը վկայութիւնը զիս ատելի հպարտացուց, բան լրագիրները: Sir Frederic Canyon-ի նկարը նոր վերջացած, պատին դէմ դրուած էր, կապուած շուն մը բերին, որ նկարը տեսնելով, ուզեց կապը կտրել եւ մօտենալ: Չարմա-

ցայ, որովհետև շուներ նկարի conscious¹⁰² չեն: Երբ արձակուեցաւ, գնաց անջեր նստաւ, փորձեց ձեռքերը առնել եւ հետը խօսելու ձայներ ընել: Sir Frederic-ին պատմեցի, ըսաւ. «շատ խելացի շուն ըլլալու է, շուն շատ սիրող մը ճանչցաւ»: Աչքս բաց մնաց: Ի՞նչ դեր էի մէջը՝ այնչափ անշօշափելի յատկութիւն մը դուրս բերելու: Ուրիշ շուներ ալ նկատեր են գործս, եւ մինչեւ իսկ կատուներ:

Քանի մը բառ ալ գրական գործիս մասին, եւ վերջացնեմ աս անտանելի երկար նամակը: Գիրքերս գիտք: “Armenian Legends”- ի վրայ ամէն լրագիր գովեստով գրեց: “Gilgamesh”-ի հրատարակուած օրը “Morning Post”-ը¹⁰³ առաջին երեսին սխմակը “Book of the Day”¹⁰⁴ անունով նուիրեց, Լոնտօնի մեծագոյն գրավաճառը պատուհանին մէջ պատուոյ տեղը դրաւ մինչեւ բանի մը ամիսէն սպառուեցաւ: “Contemporary Review”-ն¹⁰⁵ 10-15 տող մը արտատպեց եւ ոճը Միլտոնի¹⁰⁶ «Դրախտ Կորուսեալ»-ին նմանեցուց: Հիմա collector-ի¹⁰⁷ գիրք է եւ զինը քարձրացած: “Gilgamesh”-ն ալ Sir Israel-ի յանձնարարութեամբ հրատարակուեցաւ ըսել էր՝ ներկայ գրողներուն մէջ շատ քիչ կան ասանկ անգլիերէն գրել կրցող: Ինք անգլիերէնի Professor¹⁰⁸ էր Լոնտօնի եւ Cambridge-ի համալսարանները:

“Contemporary Review”-ի յօդուածներս՝ 1. “Raffi, The Armenian National Writer”¹⁰⁹; 2. “Avetis (sic) Isahakian”; 3. “Wit and Wisdom from the Near East”¹¹⁰ (առածներ); 4. “Armenian and English Poetry: some parallels”¹¹¹; 5. “War and Peace in Shakespeare”¹¹² (գարնանքով յիշուած լրագրութեան մէջ): 6. “Missolonghi”¹¹³, Byron-ին վրայ, Յունաստանի գիրքէս: Եւ ամէնէն շատ զիս ուրախացնող բանը, որ Shakespeare-ի 300-ամեակը տօնելու հրատարակած գիրքին համար հայոց կողմէն բան մը գրել հրաւիրուեցայ եւ Sir Israel Golanezը գրեց. «ամէնէն գեղեցիկ բաներէն մէկն էր, որ ստացանք գիրքին համար, կ’ուզենք հետդ ծանօթանալ»: Երբ ազգային հանդէսը կատարուեցաւ, ամբողջ կառավարութիւնը եւ օտար դեսպանները բեմին վրայ, ամբողջ սրահը լեցուած անուանի անձինքներով՝ երկու բան կարդացուեցաւ ահագին հատորէն, որուն մէջ ամէն ազգ գրութիւններ ունէր: Մէկը Thomas Hardy-էն¹¹⁴, որ Poet Laureate¹¹⁵ էր ան ատեն, միայր ինս¹¹⁶: Կեանքիս ամէնէն երջանիկ օրն էր, որովհետև Shakespeare-ը միշտ շատ սիրած եմ:

Ալ ինչ ըսեմ: «Էջմիածինը» գերմաներէն քարգմանած են եւ կ’ուզեն... քեմադրել: Հագուստները չեն կրնար ձեռք ձգել: Բաֆֆիի «Հարենը» play¹¹⁷ շինած են, դեռ բան մը ըրած չեն: Չորս fairy story¹¹⁸ պատիկներու համար գրած են, երկուքը տպուած “Girl’s Own Paper”-ին¹¹⁹ մէջ եւ շատ անգամ քեմադրուած, եւ հիմա վեպ մը կը գրեն, որ երկինք եւ երկիր կը պարունակէ¹²⁰... Ի՞նչ պէս տպուի...

Կը յուսամ համբերութիւն կ’ունենաք աս անտանելի ինքնագով նամակը կարդալու:

Շատ սիրով քարտեւներով՝

Չերդ Զ. Գ. Պոյանեան

Սիրելի պարոն Մեսրոպ.

Ձեր վերջին նամակը եւ գիրքը¹²¹ ասկէ բաւական ժամանակ առաջ ստացած եմ, բայց Լոնտոն գացած էի երկու շաբաթ ի վեր, մինչեւ հիմա չկրցի գրել: Հրաչին ցոյց տուի իրեն գրածնուդ համար եւ ինք պատասխանեց, բայց մոռցաւ նամակը ետ տալ, այնպէս որ կարելի է աս նամակովս չկարենամ ձեր բոլոր հարցումներուն պատասխանել: Վերջը դարձեալ կը գրեմ: Գիրքը կարդալու եւ մինչեւ անգամ նայելու դեռ ժամանակ ունեցած չեմ, բայց նուիրումը շատ հետաքրքրեց զիս եւ ուրախացուց, այնքան աննպաստ եւ պախարակող բաներ կը կարդանք եւ կը լսենք, որ միւս կողմը լսել մարդու սիրտը կը պաղեցնէ: Չգուեր եմ այս շար աշխարհէն եւ խօսած սուտերէն:

Այս օրերը մեր այս տեղի ընտրութիւններուն¹²² համար շատ իրարանցում կայ, ուրախ եմ գոնէ, որ շունշանորդի եկեղեցաբլուրէն¹²³ յոյս չկայ: Պահպանողականները անուննին փոխել մինչեւ անգամ կը ստածեն, ոմանք նոր անուն ստեղծել, ուրիշներ՝ «ազատական» կոչել ինքզինքնին. ոչխարի մորթ հագած գայլեր: Ժողովուրդը այնչափ տգէտ է, որ չ[ի] հասկնար, թէ իրենց կայսրութիւնը կործանեցին եւ Ամերիկայի միլիոնատերերուն գերի ըրին: Միայն ան է մխիթարութիւնը, որ իրենց ալ յոյս չկայ: Բայց աշխարհն ալ տակնուվրայ ըրին, Սամսոնին¹²⁴ պէս, ինքզինքնին սպաննելով: «Եսքեր» գիրքիս վերջի երեսին մարգարէութիւնն է:

Դարձեալ հարցուցեր էք դէպի feminism ունեցածս դրութիւնը: Կ'երեւի չէք կրնար հաւատալ, որ ինձի պէս անկախ մտածում ունեցող կին մը, եւ ինձ ըրած գործերս գլուխ հանող (!!), ինչպէս կրնայ կանանց քաղաքական իրաւունքներ չպահանջել: Բայց ճիշտ այդ պատճառին համար այնպէս էր: Հոս երկու feminist ընկերութիւն կար, մէկը, որ խանութներու պատուհաններ կը կոտրէին, արժէքատր նկարներ կը ջարդէին, Parliament Square-ի¹²⁵ երկաթներուն ինքզինքնին շղթաներով իշու պէս կը կապէին, անոնց բարեւ անգամ տուած չեմ: Միւս ընկերութիւնը “The Women’s Freedom League”¹²⁶ անկի վայելուչ վարմունք ունէին եւ օր մը հրապարակեցին զիս “Women of the Near East”¹²⁷ նիւթին վրայ խօսելու: Իրենց նախագահը mss Despard¹²⁸, general French-ի¹²⁹ քոյրն էր: Եւ ահ ու դողով գացի՝ խորհելով, որ պատերազմին վրայ բաներ պիտի լսեմ: Բայց առաջի խօսքերը, որ ըսաւ, պատերազմին հակառակ էին, անանկ որ հանգիստ սրտով խօսեցայ եւ ուզածս ըսի: Անգլիացի մահմետական մարդ մը եկած էր, որ հարցուց՝ ինչու ըսի, որ մահմետականները կիներ չեն յարգեր: Ընդհակառակը, “Mohammed said that men must be kind to women, and if possible, marry them”¹³⁰: Ասանկ խօսք մը feminist ժողովի մը մէջը, կիները մեղումներու պէս վրան յարձակեցան, դուրս ըրին: “Kind”¹³¹! Հետերնին ամուսնանալ kind-ութիւն է եղեր!!!”: Ես բնին վրայ առանձին մնացի եւ խնդալէն ջարդուեցայ: Անկէ վերջը երբեմն հետերնին կ'ըլլայի եւ կը խօսէի, քանի որ հակապատերազմական էին:

Ուրիշ feminist բարեկամուի մը, ֆրանսացի Madame Rudler, որուն անուսինը հոս Kings College-ի ֆրանսերէնի professeur¹³² էր, “Jus suffragii”¹³³

անունով լրագիր մը ունէր, որուն մէջ յօդուած մը գրել տուա ինձի՝ “La femme arménienne”¹³⁴: Անոր համար ալ քանի մը անգամ խօսեր են: Շատ սիրելի եւ զարգացած տիկին էր, ան ալ հակապատերազմական, ատ Հայոց մասին, խօսելու համար է, որ իրենց հետ եղած են, ոչ feminism-ի: Կիներու մեծամասնութիւնը պակաս խորունկ կը մտածեն, քան մարդիկ, եւ այս պատերազմէն ի վեր լրագիրները լեցուն են իրենց թեթի խենթ դէմքերովը եւ ըրած անկարգութիւններովը: Միս կողմէն, եթէ կին մը հաւասարի մարդուն եւ անոր ըրած դժուար գործերը ընէ, թէ գիտութեան մէջ, թէ գեղարուեստի, այնչափ ատելի կը յարգեն եւ կը հպարտանան իրենցմով: Բան մ'է, որ feminism կանչել աղաղակելով չ'ըլլար: Կինը բնականէն ուրիշ պաշտօն ունի: Եթէ երեխաներ պիտի ունենայ, եւ զանոնք պէտք եղածին պէս մեծացնէ աշխարհին օգտակար ըլլալու, ժամանակ քիչերը կ'ունենան ուրիշ գործով զբաղելու, իսկ այն քիչերը որոնք մասնատր ձիրք կան մղում ունին գեղարուեստի կամ գիտութեան համար՝ թող ընեն ինձի պէս!!! քայց մարդուն գործը դուրսն է եւ ատելի բնականօրէն կրնայ մտաւորական գործերու հետեւիլ: Կինը եթէ ընէ, բնութեան դէմ կ'երթայ, որ ընդհանուր առմամբ լաւ չէ: Կան բացառութիւններ, ինչպէս Mme Curie եւ աղջիկը¹³⁵, որոնցմով շատ կը հպարտանամ իբրեւ կին, քայց քիչ են:

[նամակի լուսանցքում] Ուրիշ մը, որով շատ հպարտացած են, հայ աղջիկ մ'էր, որ Bruxelle engineering սորված էր՝ Օր. Օհանճանեան: 1914 պատերազմին հոս եկան, տեսայ: Աթէնք եղած ատենս օր մը սենեակս մտաւ խնդալով: «Պէլճիական ընկերութեան մը հետ եկած են հոս՝ նոր շոգեկառքի գիծ մը շինելու», ըսաւ: Երկու օրը անգամ մը կու գար խնդալով կ'ըսէր. «մեծ engineer-ի կամուրջը մերժեր են, իմս ընդունուեցաւ!», կամ ասանկ քան մը: Չհպարտանա՞ս:

Լօնտօնէն վերադառնալուս 15-16 կարեւոր նամակներ գտայ պատասխանելու, այնպէս որ շատ պէտք չէ երկարեն աս նամակը:

[...] Երբ Ձեր գիրքը կարդամ, դարձեալ կը գրեմ եւ տպատրութիւններս կ'ըսեմ: Նոյն ժամանակ Դուք ալ ինձի գրեցէք:

Շատ բարեւներ Ձեզի եւ Երեւան ալ դրկելու:

Ձերդ անկեղծութեամբ՝
Չապէլ Պոյաճեան

ԺԴ.

“Eastway”
Sutton Road Seaford
England
Jan. 28, 1950

Սիրելի պարոն Մեսրոպ,

Հրաչը Ձեր նամակը վերադարձուց, ուրեմն շարունակեմ իմ անվերջանալի գրութիւնս եւ ատելի երկարեմ՝ հարցնելով, թէ ինչու գրական մասին այնչափ երկար կը ծանօթացնէք զիս, եւ ոչ նկարչութեան: Ես նախ նկարիչ եմ, վերջը գրող, եւ հայերուն մէջ միակ նկարիչը որ կատարելապէս ուսանած եւ ձեռք ձգած է նկարչութիւնը: Հինգ տարի օրը եօթը ժամ Slade School of art¹³⁶ (լատագոյնը) աշխատած են մերկ մարմիններ գծագրելով եւ նկարելով, anatomy¹³⁷ սորվելով: Այս բոլորին համար վկայականներ եւ diplom-ներ¹³⁸ ունիմ: [...]

Երկու գեղարուեստներու մէջ որեւէ երկրի մէջ ինձի չափ բարձր գովեստ ստացող եղած չէ, միջազգային, քայց մէկը չ[ի] ճանչնար զիս, նոր քան մը չեմ

կրնար հրատարակել, portrait-ի պատուէր չեմ ստանար, նկար չեմ կրնար ծախել, ստակ չունիմ, տուն, atelier¹³⁹ չունիմ, ասոր եւ Լօնտօնի մէջտեղ ճանրաները կը չափեմ, քաղցած կը սատկիմ:

Բաֆֆիներուն վրայ ուրիշ քան չկայ ըսելիք: Տիկին Աննան շատ տխուր եւ նեղսիրտ էր: Անուսինին կենսագրութիւնը կը գրէր, բայց չեմ կարծեր վերջացուց¹⁴⁰: Աղուոր կերակուրներ կը պատրաստէր եւ երբ քիչ մը ուրախ ըլլար՝ գուարճալի պատմութիւններ կ'ընէր իր երկու կեսուրներուն վրայ: Արամի մահը շատ զգաց, թեւ առաջ այնչափ չէր գնահատեր զինքը, որչափ Արշակը եւ կը յանդիմանէր: Արամը շատ հանդարտ եւ «խեղճ» էր, թեւ տակէն զօրաւոր կամք եւ խելք ատելի ունէր, քան Արշակը եւ ատելի սիրտ եւ քնքշութիւն: Արշակը King's College-ի ռուսերէնի պրօֆէսօր եղաւ, եւ մօրը մահէն վերջը անուսնացաւ կէս հայ կէս իռլանտացի աղջկայ մը հետ: Լօնտօնէն քիչ դուրս աղուոր պզտիկ տուն մը գնեց պարտէզով: Ասկէ երկու եւ կէս տարի առաջ մեռաւ:

Իմ հրատարակած գործերս զիտք

1. Yestere: The Romance of the Life. By "Vartenie."
2. Armenian Legends and Poems (թարգմանութիւններ).
3. Gilgamesh: A Dream of the Eternal Quest.
4. In Greece with Pen and Palette.
5. Contemporary Review 1. Raffi: the Armenian National Writer; 2. Avetis (sic) Isahakian: an Armenian Poet; 3. Wit and Wisdom from the Near East; 4. Armenian and English Poetry: Some Parallels; 5. War and peace in Shakespeare. 6. Missolonghi (Պալոննին Յունաստանի կեանքը).
6. Etchmiadzin.
7. Sanscrit-էն անգլերէնի թարգմանուած զիրք մը, որ պատերազմին առաջի տարին պատուիրուեցայ պատկերագարդել՝ "Bhartrihari Says."¹⁴¹
8. Abu Lalla (sic) Mahari.
9. Book of Homage to Shakespeare-ին մէջ ռուսաւոր մը, որ ամէնէն մեծ յաջողութիւնս է:
10. "Horses" by Balmont and "The Treasures of Solitude" by Brusov. Both translated form Russian and printed in "The Soul of Russia" during the war of 1914.¹⁴²

Առաջինը հինգ sonnet-ներով¹⁴³ գրուած էր, եւ այնչափ դժուար, որ մարդ չէր համարձակէր ձեռնարկել: Ինծի եկան եւ Բաֆֆիները օգնեցին լաւ հասկանալու, թարգմանեցի: Շատ գեղեցիկ քան է, վայրենի ձիերու վրայ: Sir Israel տեսած էր եւ գրեց, հրաւիրեց զիս Book of Homage to Shakespeare-ին համար հայոց կողմէն ռուսաւոր մը գրելու: Ահագին զիրք մ'է, որուն մէջ ամէն ազգի մեծ գրողներէն զիտնական յօդուածներ կան ռուսաւորներ կան: Sir Israel-ը ինծի գրեց. "it was one of the most beautiful things we received for the book. We should like to make your acquaintance, come and see us."¹⁴⁴ Գեղարուեստական յաջողութիւնը վերջի նամակիս մէջ գրեցի ձեզի: Երբ ազգային հանդէսը կատարուեցաւ 300-ամեակը տօնելու, կառավարութիւնը եւ օտար դեսպանները քեմի վրայ՝ սրահը խոնուած Անգլիոյ անուանի մարդիկներովը, զիրքէն երկու քան կարդացուեցաւ: Thomas Hardy-էն (որ ան ատեն Poet Laureate էր) եւ իմս: Կեանքիս ամէնէն երջանիկ օրն էր, որովհետեւ Shakespeare-ը միշտ պաշտած եմ: Sir Israel վերջը ուզեց "Gilgamesh"-ի typescript-ը¹⁴⁵ տեսնել: Իրիկուն մը

ճաշի հրափրեցին զիս, յետոյ ձայնով կարդաց երկու ժամ, երբայն ոգետրուելով: Լմնուց, վար նետեց եւ ըսաւ. “I congratulate you. It’s a very ambitious piece of work and a very successful piece of work. I’ll take it to a publisher myself.”¹⁴⁶ Կնոջն ալ ըսեր էր. «Մեր հիմնական գրողներէն շատ քիչերը կրնան ասանկ անգլիերէն գործածել», եւ ինք անգլիերէնի փրօֆէսոր էր King’s College, London եւ Cambridge:

Գեղարուեստական յաջողութիւնը վերջի նամակիս մէջ գրեցի ձեզի: Գացի British Museum-ը եւ Sir Ernest Budge-ին¹⁴⁷ խնդրեցի, որ յառաջարանը գրէ, առաջ մերժեց, բայց կարդալէ վերջը սքանչելի բաներ գրեց¹⁴⁸: Հրատարակուելուն փառաւոր տունի մը մէջ մեծ հաւարոյթ մը կայ եղեր, եւ զիրքը ձեռքէ ձեռք անցուցեր են: Sir Frederic Kenyon¹⁴⁹, British Museum-ի նախագահը, չէր կրնար վար դնել, եւ կը հարցնէր. «Ո՞վ է աս: Ինչպէ՞ս կրնայ ասանկ անգլիերէն գրել, եթէ բոլորովին անգլիացի չէ: Ինչպէս կ’ըլլայ, որ անունը լսած չենք, եթէ ասանկ կը գրէ»: Աս լսած ըլլալով՝ Յունաստանի զիրքին համար իրեն գացի, խնդրեցի որ յառաջարանը գրէ: Այնպէս որ երկու զիրք ունիմ, որոնց «կնքահայրերը» British Museum-ի ամէնէն մեծ պետերը եղած են, որով շատ կը հպարտանամ»:

Կը զարմանամ, որ “Gilgamesh” տեսած չէք. մոռցած ըլլալու էք: Չեր Լօնտօն վերջի անգամ գալէն շատ առաջ հրատարակուած է 1924-ին, “Armenian Legends”-ի դիրքովը, բայց պակաս հաստ: Հին յունական ձեռվը գրուած է (Aeschylus, Sophocles¹⁵⁰), երեք act¹⁵¹, ոմանք երկու երեք տեսարաններով եւ ամէն act-է առջեւ Prologue¹⁵² մը: Blank verse (առանց հանգերու), որ անգլիերէն գրելու ամէնէն դժուար եւ յանդուգն ոճը կը սեպուի: Պատմութիւնը cuneiform brick-երու¹⁵³ վրայ է, որ անշուշտ չեն հասկնար, միայն ուսումնասիրութիւնները կարդացած են: Ջրհեղեղի պատմութիւնը մէջը կու տայ, Սուրբ Գիրքէն անելի հին, եւ այդ առիթով հայոց խնդիրը հոն ալ մտցուցեր են!! – իբր պայման աշխարհին խաղաղութեան: Ուրիշ նոյն ժամանակին պատմութիւններ ալ կան, որոնք մէջը բերեր են: “Eternal Quest”-ը մարդուն միշտ անմահութեան ձգտումն է, եւ Կիլկամէշի փնտրածը՝ ամէն սոսկալի տեղ թափառելով եւ չգտնելով, հրէշներ տեսնելով, մահուան ջուրերը անցնելով, սոսկալի բաներ կան մէջը: Նպատակը այն է, որ ուրիշ կեանքի վրայ պէտք չէ մտածել, հապա այս կեանքը կարելի եղածին չափ երջանիկ ընել, թէ՛ մեզի եւ թէ՛ ուրիշներու համար: Կիլկամէշը անգութ յաղթող մ’էր: Ժողովուրդներ աստուածներուն կանչեցին, որ ազատեն զիրենք: Անոնք հրէշ մը ստեղծեցին, La-Bani-ն, որ ոչնչացնէ զինքը, բայց Կիլկամէշ որոշեց զինքը բարեկամ ընդունիլ եւ երկուքը միասին այնչափ զօրացան որ Իշթար (Ishtar, Eshtar) աստուածուհին եկաւ, ամուսնութիւն առաջարկեց Կիլկամէշին, որ յաղթելով մերժեց: Իշթար անիծեց զիրենք, եւ La-Bani-ն սատկաւ: Անկէ Կիլկամէշը վախցաւ մահէն, եւ այս սոսկալի ճամբորդութիւնը յանձն առաւ՝ անմահութեան ծաղիկը գտնելու: Կը գտնէ, բայց բաղած ատենը ահագին օձ մը կ’եյլէ, եւ ձեռքէն կը խլէ: Յուսահատ՝ La-Bani-ին ոգին կը կանչէ, բայց ան ալ իրեն երջանկութեան յոյս չ[ի] տար, եւ կը թելադրէ, որ այս կեանքին վրայ կեդրոնանայ: Այս է պատմութիւնը: Բայց մէջը բերած են նաեւ իրենց creation epic-ի¹⁵⁴ զարմանալի պատմութիւնը, ինչպէս նաեւ Իշթարի մեռածներուն աշխարհը երբայր՝ մեռած անուսիւնը գտնելու. ամբողջը symbolical¹⁵⁵ է եւ կը նշանակէ աշխարհին դէպի գարուն դառնալը:

“Contemporary Review”-ն մէկ եւ կէս երեսի յօդուած մը գրեց, 12 տող արտագրելով եւ ըսաւ. “It’s like Milton’s glorious line”¹⁵⁶: Ասկէ քանի մը տարի առաջ Liverpool մէկը տեսած էր, չեմ գիտեր ինչպէս զիս հոս գտաւ, գրեց, բեմադրելու հրաման ուզեց, երաժշտութիւնով: Ըսի, որ բեմադրութեան համար գրած չեմ, speech-երը¹⁵⁷ շատ երկար են եւ characterization¹⁵⁸ չկայ, ճամբորդութիւն մըն է, բայց թէ որ կրնաք բան մը ընել՝ ըրէք: Երեք ամիս աշխատեցան եւ գրեցին. “You were right, and it’s so beautiful that it would be a crime to cut any of it, it’s unfathomable”¹⁵⁹: 16 գունատը նկար կայ մէջը, պատկերնական ձեւի վրայ հիմնուած, ասոնք ալ շատ գովուեցան: Գերմանիա եւ Իտալիա ահագին յօդուածներ գրուեցան վրան, քանի մը լեզուներով ալ, որոնք չեմ հասկնար:

Գալով միւս գործերուս, “Echmiadzin”-ը New York բեմադրեցին, լսածիս նայելով՝ շատ վատ¹⁶⁰: Saint Agnes¹⁶¹ Հովիտիմէին ժամանակակից էր, եւ մէջ բերած են, որպէսզի հայերը կապեն Եւրոպայ գիտցուած եւ շատ սիրուած անձի մը եւ ժամանակի մը հետ: Կտրեր-հաներ են, «որովհետեւ հայ չէ»: Advertise¹⁶² ըրին, “The original story by Zabelle C. Boyadjian, adapted for the stage by”¹⁶³ իրենց Hollywood-ի էշերէն մէկը: Այնչափ կատողեցայ, որ դատ պիտի բանայի իրենց դէմ: Բայց «Հայրենիք» լրագիրը պէտք եղածը գրեց, ալ բան չըրի: Մինչեւ անգամ “Contemporary Review”-ն վրան գրեց, ըսելով “it would act well”¹⁶⁴: Գերմաներէնի թարգմաններ են, Hannover-ի եպիսկոպոսին եւ քաղաքապետին հովանաորութեան տակ բեմադրելու, հագուստները չկրցան գտնել:

Չորս fairy play¹⁶⁵ ունիմ պզտիկներու համար՝ “Cinderella,” “Snow White,” “Puss in Boots” (զլուխ գործոց!), “Blue Beard,”¹⁶⁶ երկու առաջինը “Girl’s Own Paper”-ին մէջ տպուած, բոլորը չափերով եւ հանգերով:

Կարգ մը կարճ պատմութիւններ, ամենն ալ անբնական, բայց ոչ ghost story¹⁶⁷: Մէկը «Արտաւազդ»-ն է, իմ ձեռովս գրուած, ամենը անտիպ:

Հիմա կ’աշխատիմ նոր երկար վեպի մը վրայ աշխարհային պատմութեան վերջի յիսուն տարիներուն: Առաջի մասը գրեր են, կարծեմ շատ յաջող, երկինքին¹⁶⁸ մէջ է եւ շատ գուարճալի: Բայց ի՞նչ քաջալերութիւն կայ այնչափ աշխատանք տալուս, զլուխ գործոց մը ստեղծելու, կրակին մէջ նետելու համար:

“The Death of Tiberius” այնչափ գովուեցաւ երկու drama-յի պրոֆեսորներէ, մէկը աշխատեցաւ հոս բեմադրել, միւսը Գերմանիա տարաւ, ոչ մէկը յաջողեցաւ: Վերջերս հոս դարձեալ ուզեցին տեսնել, հետաքրքրուեցան, բայց չկրցին բեմադրել: Հիմա մինակ ապուշ բաներ կ’ուզէ ժողովուրդը: Ունիմ նաեւ Րաֆֆիին “Harem”-ը play-ի վերածուած, որ շատ գուարճալի է:

Գերմաներէնէ Արու Լալային կէսին չափ երկար ոտանատը մը թարգմաններ են Nürnberg-ի հրատարակիչի համար, որուն նոյնչափ ոգետրուած են հոն, որչափ հայերը Արու Լալայէն: Կ’ուզէին երեք լեզուով հրատարակել՝ անգլերէն, ֆրանսերէն եւ գերմաներէն, բայց երեւի չկրցին, կամ հրաման չտրուեցաւ, կամ պէտք եղածը չկար: “Das Nachtgesicht” – “The Vision of the Night,”¹⁶⁹ սոսկալի բան մ’է պատերազմին վրայ, շատ անելի ուժեղ, քան Արու Լալան: Շատ կ’ուզեն, որ Nürnberg երթամ եկող ամառ, բայց ինչ օգուտ, գեղեցիկ քաղաքը քանդուած տեսնել, արդէն եղած են, գիտեմ, բայց հոն մարդ

չեմ ճանչնար անձամբ: Այս բարգմանութիւնը Չեզի պիտի դրկեմ ռուսերէնէ ըրածներուս հետ:

Գալով լեզուներու: Ֆրանսերէն երեխայութենէս սորված եմ: Ռուսերէն տարիներ սորված եմ, բայց շատ դժուար լեզու է: Իտալերէն դիւրութեամբ կը կարդամ, քիչ մը կը խօսիմ, գերմաներէն կը կարդամ, քիչ կրնամ խօսիլ եւ գրել, սպանիերէն կը կարդամ, նորվեգերէն եւ Swedish¹⁷⁰ բառարանի օգնութեամբ կրնամ կարդալ: Յունարէն նոր կտակարանը եւ բարգմանութիւնը հետս ունենալով հին classic-ներուն¹⁷¹ կրնամ հետեւիլ եւ esperanto գիտեմ: Լեզուներ կը սորվիմ կարողալու համար, որովհետեւ բարգմանութիւն չեմ սիրեր, թէն կ'ընեմ:

Երբ Brest-Litovsk-ի դաշինքով¹⁷² Հայաստանը դաշնակցական գաւառ մը հաստատուեցաւ, Յակոբեանը շնորհատրեցի, ըսաւ «մենք ռուսերուն եւ գերմանացոց տուածը չենք ուզեր: Դաշնակիցները մեզի ամբողջ փոքր Ասիան պիտի տան»: Ըսի «անուշ ըլլայ»: Երբ Lausanne ժողովը իրենց իշու պոչ ալ չտուին, “what do you think now, Mr. Hacobian”¹⁷³, ըսաւ՝ խօսքով չ[ի] բացատրուիր զգացածս, եւ դարձեալ այն փոքր Հայաստանը քանդել փորձողը մեր «եկեղեցաբլուրն» էր: Հայերը à la longue¹⁷⁴ քիչ մը խելք սորված էին, եւ սովիւ էր դարձան: Արամ Բաքիւն շատ աշխատեցաւ այն տարիները՝ 1918-1920, ասոնց բան մը ընել տալու, բայց իզուր: Առողջութիւնը բոլորովին կորսնցուց գործը շարունակելով՝ բժիշկներուն պատուերին հակառակ եւ զոհ գնաց:

Կը կարծեմ, թէ աս անգամ գլուխսնիդ բաւական ցաւցուցի! Եթէ ուրիշ բան կ'ուզեք, դարձեալ կը գրեմ: Գիրքը նայելու դեռ ատեն չեղաւ:

Չերդ՝ Չապէլ Պոյաճեան

ԺԵ.

at “Eastway”
Sutton Road
Seaford, Sussex
England
Փետ. 11. 1950

Սիրելի պարոն Մեսրոպ.

Կարդացի Չեր գիրքը¹⁷⁵, եւ առաջի անգամ ըլլալով՝ կարդացի կտտորածներու եւ պատերազմի վրայ մանրամասնութիւններ, որովհետեւ Չեր գրածն էր: Ինչ ըսեմ: Դարձեալ պէտք է իմ վրայ գրեմ, որ կարենամ բացատրել տպատրութիւնս: Ես կտտորած տետեր եմ, եւ մօր ու եղբօրս հետ հազիւ թուրքերուն գնդակներէն եւ սուրերէն ազատուեցանք: Տունէն դուրս գալէ առաջ իրար համբուրեցինք եւ հրաժեշտ տուինք: Երբ Անգլիա եկայ, եւ հասկցայ, որ 1850 թուականէն ի վեր մօրս ազգին քաղաքականութիւնն է եղեր հօրս ազգին այնչափ տառապանք պատճառող, “Yestere” գիրքը հրատարակեցի իբրեւ բողոք: Երբ երկու եւրոպական պատերազմները եղան, եւ ինքզինքնին քրիստոնեայ կոչող ազգերը թուրքերուն չափ կամ ատէլի ոճիրներ գործեցին, նոյնպէս անպաշտպան կիներու եւ երեխաներու վրայ bomb¹⁷⁶ ձգելով, հարիւր հազարներով ջարդեցին, միտքս այնչափ վիրատրուեցաւ, ալ չկրցայ լրագիրներուն մէջ մէկ բառ կարդալ վերջին պատերազմին ամբողջ ընթացքին: “Yestere” գիրքէս 30 տարիէ ի վեր օրինակ մը չունիմ, ասկէ քիչ առաջ Manchester-էն մէկը ինձի համար մը դրկեց, ան ալ չկրցի կարդալ: Միտքիս մէջ մէկ բան հաստատուեւ է, որ պատերազմներուն իրական պատճառը ժո-

դովորդներուն ըստածը չէ, մարդկութիւնը ամէն երկրի մէջ գոհ կ'երթայ սուտերու, ես գործ ըրած եմ տակէն եղածները ուսումնասիրել: Մեծ քանակութիւնով փաստեր հաւաքեր եմ, որոնց վրայ հիմնելով շատ դժուար վէպ մը սկսած եմ: Բայց առանց հրատարակելու յոյսով:

Գալով Չեր գիրքին, լաւ գրուած է, մանաւանդ մէջտեղի մասը, ներգաղթը: Շատ գեղեցիկ կերպով նկարագրած էր գնացքին Հայաստան մտնելը եւ տեսարանները, չնայած որ արդէն երեսակայեր էի եւ անգամ մը գրեցի Չեզի որ մինչեւ անգամ կայարաններուն անունները հայերէն գրուած տեսնելու կը փափարին: Չեր նկարագրութիւնը կարդալուս աչքերս արցունքով լեցուեցան: Բայց գիրքին մէջ ամէնէն շատ սիրուն բանը ... Մարջանն էր! Որքան գեղեցիկ կերպով նկարագրեր էր ներգաղթող կինին նրբութիւնը, զգայունութիւնը, ազնուականութիւնը, հասկացողութիւնը, սերը իր եւ Բաշիտին մէջ: Երբեք չեմ կարդացած ձեռի մէջ այնչափ կատարեալ եւ սիրուն բառերով ներկայացուած պատկեր եւ մինչեւ վերջի վայրկեանը կը վախճայի, որ սպաննել պիտի տար կռիւին մէջ: Ուրախ եմ, որ չըրիք:

Չեր feminism-ը գիրքին մէջ յայտնի է, բայց զիս չը համոզեր: Կինը մարդուն հաւասար ըլլալու չէ, բայց անի բարձր զգացումով՝ իմաստութիւնով (ոչ intellectually¹⁷⁷, բայց feelingly, understandingly¹⁷⁸): Ասոնք յատկութիւններ են, որ մարդիկ կ'ինքնու չափ չունին, բայց անհրաժեշտ են անի լաւ աշխարհ մը ստեղծելու: Կին մը, որ զուակը, եղբայրը կամ անուսինը յօժարութեամբ կու տայ սպաննելու, վիրատորուելու եւ ջախջախելու՝ արդէն [անընթ.] եղած է: Իմ գիրքիս մէջ առաջարկներէս մէկը պիտի ըլլայ, որ կ'ինքնը մերժեն երեխաներ աշխարհ բերել, մինչեւ որ աշխարհին խնդիրները առանց պատերազմի կարգադրուին: Երկրորդ, որ ամէն երկիր միաժամանակ օրէնք մը անցուի, որ ինչ նախարար որ պատերազմ հռչակէ՝ չարաչար կերպով սպաննուի, ինչպէս որ անի ոճրագործութիւններու համար կը կախեն: Անգլիացոց միշտ կ'ըսեն որ կոնունիզմի դէմ չէք կրնար պատերազմիլ, որովհետեւ ազգ չէ, զաղափար է: Ամէն երկրի մէջ կայ, եւ եթէ Ռուսիոյ դէմ պատերազմիք՝ ամէն տեղ կը բռնկի: ... Ժողովուրդին բան մը տուէք, որ անի սիրեն:

Սիրտս շատ նեղ է հոս, մէկ բարեկամ, զաղափարակից չունիմ, որուն հետ կրնամ խօսիլ: Եղբորս կինը շատ բարի եւ սիրով է ինձի հետ, բայց այս խնդիրներովը ոչ կը հետաքրքրուի, ոչ ալ համաձայն է ինձի:

[...] Միս անգամ '14-ի պատերազմին սկիզբները կը գրեմ, եթէ չէք ծանօթանար: Գիրքը, որ կը գրեմ, ասանկ պատմուածք չէ, վէպ է եւ առաջի գլուխը, որ արդէն գրած եմ, շատ զուարճայի եւ անսովոր է...

Կը խնդրեմ երկտող մը գրեցէք ինձի զիս զուարճացնելու: (....)

Չ. Կ. Պոյանեան

ԺՉ.

“Eastway”

Sutton Road Seaford

England

Մայիս 18, 1950

Սիրելի պարոն Մեսրոպ,

Չեր նամակը ստացայ եւ կը տեսնեմ որ դարձեալ չկրցի ինքզինքս բացատրել: Անգամ մը ես փորձեմ! Ոչ Անգլիացի եմ, ոչ Հայ, ըսելս երկու ազգերս ուրանալ չէր, ապա patriotism¹⁷⁹ չունենալս այն տեսակետով, որ մինչեւ

անգամ իմ ազգս եւ ժողովուրդս կոտորել տամ, որ ուրիշ ազգ մը ջնջեն: Communism-ի¹⁸⁰ սկզբունքն ալ ատ է: Ես միշտ եղած եմ անոնց համար դժբախտաբար, որոնք դժուարացեր, կոտորուեր են ուրիշ ազգերու patriotismի (որկրամոլութեան) համար, այս պատճառով ձեռքէս եկածը ըրեր եմ հայերուն համար, մինչեւ ինքզինքս վնասել: Իմ անունս Zabelle չէ, Isabella Catherina է: Հայ ձեւը առի, ըսելով եթէ լաւ գործ անեն, պատիւը ատելի հայ կողմիս թող երթայ, անոնք ատելի պէտք ունին: Բայց հայերը հոս սիրուած չեն. մէկ երկու լրագիր գործիս վրայ գրելով ըսին ալ, սիրուած չեն, որովհետեւ անգլիացոց քաղաքականութիւնը թուրքերուն հետ բարեկամ ըլլալ եղած է: Այսօրուան պէս կը յիշեմ երբ, առաջի կոտորածներուն¹⁸¹ խնդիրը փակեցին, Lord Salisbury-ն¹⁸² ըսաւ. “We have higher interests to consider than the wretches who perished in these massacres”¹⁸³ (չեշտերը ես դրի): Աս խօսքը “Yestere” գիրքիս վերջի երեսներուն մէջ դրի: Եթէ մականունս անգլիացնելու փոխանակ անուններս հայացուցած [ըլլայի], հոս շատ ատելի յաջողութիւն կ’ունենայի: Բայց չեմ գղջար, զոնէ բոլոր անգլիական մամուլին մէջ զովել տուի հայոց գրականութիւնը [...]:

Բայց խնդիրը իմ գերմանացին սիրելուս կամ Զեր չսիրելուն վրայ չէ: Ես հետերնին եղած, ճանչցած եմ զիրենք ներսէն: Դուք դուրսէն, իբրեւ թշնամի կը նայիք: Ես որեւէ ազգ չեմ սիրեր, բայց ամենը տարբեր յատկութիւններ ունին, որ հետաքրքիր են: Բայց ամեն ժողովուրդ լաւ է, կառավարութիւններն են որոնք ատել եւ չարութիւն ընել կը ստրվեցնեն սուտերով: Իրական պատճառները ժողովուրդներէն գաղտնի են: Ասոնք հասկնալով զբաղուեր եմ, եւ գաղափարակից շատ յայտնի մարդոց հետ բարձր դիրք ունեցող, ինչպէս Ramsay Macdonald, Lord Noel Buxton¹⁸⁴ եւ ուրիշներ, աշխարհը միայն այն ժամանակ կը «փրկուի», ո՛չ մէկ կողմին յաղթելովը եւ միւսը ոտնակոխ ընելով: Ապացուցուած է, որ '14-ի պատերազմն ալ աս կողմէն տարբուած էր, մինչեւ անգամ arch-duke-ի¹⁸⁵ սպանութիւնը, եւ ռուսերը (ցարական) առաջի արշաւողներն էին: Անգլիան Պաղտատի շոգեկառքէն¹⁸⁶ վախցաւ, Հնդկաստանի համար: Հիմա Հնդկաստանն ալ գնաց¹⁸⁷, եւ ամբողջ աշխարհը եռացումի մէջ է:

Դարձեալ կը կրկնեմ, որ հայերը շատ սխալ ըրին դաշնակիցները օգնելով. որեւէ ազգ չ[ի] թոյլ տար պատերազմի ժամանակ թշնամիին օգնել, եւ Nansen-ին¹⁸⁸ պէս մեծ եւ չէզոք մարդուն ըսածին ատելի կարեւորութիւն կու տամ, քան որեւէ մէկուն, թէ գերմանացիք տեղահանութեանը համաձայնեցան, բայց կոտորածներուն բողոքեցին, ասկէ ատելին չէին կրնար ընել առանց անմիջապէս պատերազմը կեցնելու եւ պարտուելու: Երանի թէ ընէին, բայց ո՛ր ազգը կ’ընէ: Չնայած ասոր Brest-Litovsk-ի դաշնադրութեանը գերմանացիք էին, որ ռուսերուն հետ (Kerensky-ին¹⁸⁹) առաջի անկախ Հայաստանը հաստատեցին, 500 տարիէ ի վեր, ասոնք էին որ Soviet դարձան, երբ Churchill-ը վրանին արշաւեց, եւ երբ դաշնակիցները Lausanne-ի (Լոզան) ժողովին ամբողջ խնդիրները իրենց կամքին տակ ունէին, մնացած Հայաստանը դարձեալ թուրքերուն պարգեւեցին...

Եւ հիմա դաշնակից եւ communist հայերը զիրար նոյնչափ կ’ատեն, որչափ որ ամերիկացիք եւ ռուսերը: Armenian Affairs-ին¹⁹⁰ մէջ այնչափ թշնամական յօդուած մը տեսայ, որ կը մտածեմ զրել եւ անունս հասնել տալ իրենց ցանկին մէջէն: Առաջ Անդրանիկը հերոս կը նկատին, հոս եղած ատենը

նկարեցի զինքը, եւ նկարս National Portrait society-ին¹⁹¹ մէջ ցուցադրուեցաւ: Քանի մը անգլիական լրագիրներ գովեստով գրեցին գործիս վրայ, եւ Manchester-ի հայերը գնեցին, եկեղեցիին տունը կախեցին: Հիմա անյայտացեր է. իբր թէ մէկը չ[ի] գիտեր՝ ուր է եւ ինձի կ'ըսեն «կարելի է երբեք հոն եղած չէ»: Գեղեցիկ գործս անյայտացուցեր են, ով գիտէ, այրած կամ կտորկտոր արած: Գեղարուեստը այսչափ կը հասկնան: Սարսափելի բարկացած են. գեղարուեստը ի՞նչ գործ ունի իրենց աղտոտ քաղաքականութիւններուն հետ:

Ուրիշ առաջնակարգ հայ մը, որ գերմանական կրթութեան արդիւնք է, Գարեգին արքեպիսկոպոսն¹⁹² է, հիմա Սիսի պատրիարք, անձամբ ճանչցայ զինքը: Իսկ Երոպայի մէջ հիմնկուայ պատահածը անգլիական առածն է՝ «When thieves fall out then comes the tug of war»¹⁹³:

Ըսելիք շատ բան կայ, բայց նամակով չ[ի] պատմուիր: Կը յուսան, թէ քիչ մը կրցի դիրքս եւ կարծիքներս, սկզբունքներս բացատրել: Մէկ բան եւս: Չինուորական պարտութիւնը իրական պարտութիւն չէ: Հայերը առ ապացուցեցին՝ Վարդանանցը ազգային տօն ընտրելով: Անգլիան երեք անգամ պարտուեր է, այսօր երեքովը կը պարծենան, 1. հռովմայացիք, որոնք իրենց քաղաքակրթութիւնը բերին, 2. Saxon-ները, որ այն չափ սիրուած Alfred թագաւորը տուին՝ Oxford համալսարանի հիմնադիրը, եւ 3. Norman-ները, որոնք չկրցին Անգլիան ֆրանսացնել, իրենք անգլիացան: Հայը մինչեւ հիմա մնացեր է, թէւ այնչափ կտորուեր է, իսկ Անգլիոյ այս վերջի յաղթելը կայսրութիւնը կտորեց:

Աշխարհը այն ատեն կը փրկուի միայն, երբ առանց պատերազմի լուծուին խնդիրները: La Fontaine-ի¹⁹⁴ իշուն ըսածն է՝ «Notre ennemie c'est notre maitre, je vous le dis en bon francais!»¹⁹⁵...

Բարեւներով՝

Չ. Պոյաճեան

ԺԷ.

at "Eastway"
Sutton Road
Seaford, Sussex
England
Sep. 7, 1954

Միրելի պրն. Մեսրոպ,

Վերջապէս Ձեզմէ նամակ ստանալու ուրախացայ, բայց երբ Ադանիին մահը կարդացի, շատ ցտեցայ: Չինքը անձամբ շատոնց տեսած չեմ, բայց այնչափ համակիր [համակրելի] էր, եւ իր վրայ Ձեր գրածները այնչափ մօտ բերած էին զինքը ինձի, որ կ'զգայի թէ երեկ տեսած եմ:

Արշակ Բաֆֆիի մահէն վերջը կինը մեր գիտցած տունը ծախեց եւ հիմա վարձուած սենեակի մը մէջ կ'ապրի Լօնտօնի ատելի մօտ: Ես հասցէն չեմ գիտեր, բայց Հրաչ Գասպարեան, ջութակահար բարեկամս գիտէ: Կը հարցնեն իրեն եւ Ձեզի կը դրկեն: Հրաչը Լօնտօն ուսուցիչ է ջութակի քանի մը դպրոցներու մէջ, նոյն կողմը, ուր տիկին Բաֆֆին կ'ապրի:

Գալով Իսահակեանին, զարմացայ որ «Արու Լալայի» բարգձմանութիւնս չունի¹⁹⁶: Որչափ որ կը յիշեմ, իրեն անմիջապէս օրինակ մը դրկեցի «Տարեկան ձեռնարկէն»¹⁹⁷, որուն մէջ տպեր էին: Արդէն նեղացած էի անոր մէջ տպուելուն, որովհետեւ ան ձեռնարկը միայն հայերը կը կարդան եւ ես ժամա-

նակս չեմ վատներ հայկական գործեր անգլիերենի բարձմանել, որպեսզի հայերը կարդան, թող իրենք բնագիրը կարդան: Իմ գործս ըրած եմ հայկական գրականութիւնը անգլիացոց ծանօթացնել ինչպէս “Armenian Legends and Poems” գիրքովս ըրի, ամէն լրագիր վրան գրեց եւ մէկ երկուքը ըսին՝ ով գիտեր որ հայերը ասանկ գրականութիւն մը ունին:

Աղանիին լսածներէն ամէնէն շատ սիրածներես մէկն էր. «Այս, մեր գրականութիւնը անգլիացոց ծանօթացուցիր»:

«Ձեռնարկէն» երկու օրինակ ունիմ. մէկը աս նամակին հետ Ձեզի կը դրկեմ, որ Իսահակեանին հասցնեք, ինձմէ շատ բարեւներով: Տգէտ հայ ամերիկացիները շատ մը սխալներ ըրած են տպագրութեանը մէջ, որոնք սրբազրած են. նկարներես ալ երկու լուսանկար կը երեւակեմ նրա համար:

«Աստուածածին» եւ կատու նկարել շատ կը սիրեմ... երկուքն ալ դժուար են, քիչ նկարիչներ կը յաջողին ընել: Կը ներփակեմ նաեւ «Աւարայր»-ի նկարը (3 ոտքx4 ոտք) [90x120 սմ.], որ Պօսթօնի հայերը գնեցին: Հիմա «Էջմիածինը» կը նկարեմ, գրեթէ նոյն մեծութեամբ:

Գալ շարքս Լօնտօն պիտի երթամ, որովհետեւ “The Death of Tiberius” drama-ս Ealing-ի¹⁹⁸ քատրօնը կը բեմադրեն: Աս խաղը պատերազմէն առաջ յայտնի դերասան մը ուզեց տալ: “Բայց, ըսաւ, մեծ play է եւ մեծ բեմ եւ քատրօն կ’ուզէ”: Անանկ որ մնաց պատերազմին մօտ ըլլալուն համար:

Առ այժմ այսքան, երբ տիկին Բաֆֆիի հասցէն գիտնամ, դարձեալ կը գրեմ: Եթէ կ’ուզէք, աս նամակն ալ պրն. Իսահակեանին դրկեցէք գիրքին եւ լուսանկարներուն հետ:

Շատ բարեւներով՝
Զերդ Չ. Պօյաճեան

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Մեջբերումները վերցուած են սփիւքահայ մամուլում լոյս տեսած անյայտ հեղինակի «Օր. Չապէլ Գ. Պօյաճեան» եւ Ա. Պետիկեանի «Մեծ Հայուի Մը» Չապէլ Պօյաճեան» յօդուածներից: Ցաւօք, սկզբնաղբիւրում, որտեղից վերցրել ենք տոյն կարծիքները (ԳԱԹ Աղանի Աշոտեանի կտրօնների հաւաքածուի ալբոմ, էջ 44), տոյն յօդուածների կտրօնների վրայ նշուած չէին պարբերականի անունը եւ հրատարակման թուականը:

² Այս հատուածը նոյնպէս քաղուած է Պետիկեանի վերոյիշեալ յօդուածից:

³ Պօյաճեանի մասին մանրամասն տե՛ս՝ Տիգրան Խորշիդեանի *Չապէլ Քօյաճեան* (sic) մենագրութիւնում (Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1990):

⁴ ԳԱԹ, Գարեգին Լեւոնեանի Յոնդ, թիւ 1736-1737:

⁵ Օսքար Ուայլդ (1854-1900), անգլիացի գրող:

⁶ Այստեղ փայտէ տպագրական կաղապար (անգլ.):

⁷ Նկատի ունի Գարեգին Լեւոնեանի խմբագրութեամբ հրատարակուող *Գեղարուեստ* հանդէսը, որ լոյս է տեսել 1908-1921ին թիֆլիսում:

⁸ Պօյաճեանը այդպէս էլ Կովկաս եւ Հայաստան չի այցելել:

⁹ Ճարտարապետ Հենրի Պօյաճեան (1875-1947):

¹⁰ Բրիտանական Թանգարան (անգլ.):

¹¹ Լեւոնարդօ Դա Վինչի (1452-1519), իտալացի նկարիչ:

¹² Նկատի ունի Նախիջեանի Ս. Երրորդութեան կամ Երեք Խորանի Եկեղեցում յայտնաբերուած աստուածամօր նկարը: Այն վերագրում է Լեւոնարդօ Դա Վինչիին կամ նրա աշակերտ Կորրեոյոյին: Այս մասին վկայել է Նախիջեանի հոգեւոր ա-

նաջնորդ Միոն վարդապետը քիֆիսահայ մանուկում հրատարակած յօդուածներում («Լեոնարդո Դա Վինչիի Մի Նկարը Հին-Նախիջեանում», *Հորիզոն*, 21.01.1914 եւ «Մի Նոր Ջիօկօնդա Հին-Նախիջեանում», *Մշակ*, 24.01.1914): Յայտնաբերուած գեղանկարի լուսանկարը 1921ին առանց մեկնաբանութիւնների Գարեգին Լեւոնեանը հրատարակել է իր խմբագրած *Գեղարուեստ* ամսագրում: Այս մասին տե՛ս՝ Արզամ Այվազեան, *Նախիջեանի Որմնանկարչական Արուեստը*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատ., 1998, էջ 66, 105-106: Ցաւօք, սրբանկարի յետագայ ճակատագիրն անյայտ է:

¹³ Արամ Բաֆֆի (1875-1919), վիպասան Բաֆֆու աագ որդին, որը Լոնդոնում աւարտել էր համալսարանի անգլիական գրականութեան դասընթացները եւ դարձել գրականագէտ, հասարակական գործիչ:

¹⁴ Ժան Պոլ Ռիխտեր, արուեստաբան, պատմաբան, որն առաջինն է գրել Լեոնարդո Դա Վինչիի Հայաստան ճամփորդութեան մասին (1884): Տե՛ս՝ Կոստան Չարեան, *Դէպի Արարատ*, Երեւան, «Սարգիս Խաչենց Այրբէնգին» Հրատ., 2001, էջ 227, 242:

¹⁵ Զննադատ (անգլ.):

¹⁶ Դա Վինչիի «Երեք Հայկական Գլուխներ» գծանկարի վերատպութիւնը տե՛ս՝ Արմեն Չարեան, *Հայ Ճարտարապետութեան Տարածումը եւ Լեոնարդո Դա Վինչիի Հայկական Վարկածը*, Երեւան, «Ապոլոն», 1994, ներդիր, էջ III:

¹⁷ ԳԱԹ Արշակ Զօպանեանի Խոնդ քիւ 6368-6371:

¹⁸ Այս բառը չկարողացանք պարզել:

¹⁹ Ժանեակ (ֆրանս.):

²⁰ Ինքնատիպ (անգլ.):

²¹ Յուցադրութիւն (անգլ.): Նամակը վկայում է, որ 1916 Մայիսին Պոյաճեանը Լոնդոնում կազմակերպել է հայ կանանց ձեռագործների ցուցահանդէս, որի յաջողութիւնից դրդուած՝ փորձել է նման ցուցահանդէս կազմակերպել նաեւ Նոյեմբեր ամսին:

²² Կանանց Ազատութեան Միութիւն (անգլ.), հիմնուել է 1907ին, Լոնդոնում:

²³ Այստեղ՝ քարեգործական վաճառք (անգլ.):

²⁴ Աննա Բաֆֆին՝ վիպասան Բաֆֆու կինը, 1895ին երկու որդիների հետ Թիֆլիսից տեղափոխուել էր Լոնդոն՝ նպատակ ունենալով զաւակներին տալ եւրոպական քարձրագոյն կրթութեան ազգային գործունէութիւն ծաւալելու երազանքով եւ ուխտով:

²⁵ Ջրանկար (ֆրանս.):

²⁶ Ճապոնիա (ֆրանս.):

²⁷ Չարդանկար (անգլ.):

²⁸ Մոտիւ (անգլ.):

²⁹ Նկատի ունի Արշակ Զօպանեանի *Հայ Էջեր. Մեր Նախնեաց Բանաստեղծութիւնը եւ Արուեստը* գիրքը (Փարիզ, տպագրութիւն Կ. Ներսէսեան, 1912):

³⁰ Գեղարուեստի Ընկերակցութեան Ցուցասրահ (անգլ.):

³¹ Պատուէր (ֆրանս.):

³² Խօսքը *Հայկական Աւանդութիւններ եւ Բանաստեղծութիւններ* ժողովածուի մասին է, որը լոյս է տեսել 1916ի վերջին: Գրքի ողջ հասոյթը հեղինակը տրամադրել է 1915ին հիմնուած «Հայ Գաղթականներին Օգնելու Լորդ Մայրի Հիմնադրամ»ին:

³³ Անգլիացի քաղաքական եւ հասարակական ականաւոր գործիչ, իրաւաբան, պատմաբան Ջէյմս Բրայսը (1838-1922) յայտնի է որպէս «Անգլո-Հայկական Ընկերութեան» հիմնադիր եւ իր *Անդրկովկասն Ու Արարատը, Հայերի Վիճակը Օսմանեան Կայսրութիւնում 1915-1916թթ.* աշխատութիւններով:

³⁴ Դասական (ֆրանս.):

³⁵ Վերը յիշուած ժողովածուում ընդգրկուած էին հատուածներ Բաֆֆու *Սամուէլ վէպից՝ Հարէֆից* եւ «Չայն Տուր, Ով Ծովակ» բանաստեղծութիւնից: Վերջինս պատկերում է Պոյաճեանի նկարած Վանայ լճի գունաւոր տեսարանը:

- ³⁶ Հայաստան. Ասանդավաթերը եւ Միջնադարեան Գրականութիւնը (անգլ.):
- ³⁷ Sh'u' Arschag Tchobanian, "Happiness", in Zabelle C. Boyajian (comp.), *Armenian Legends and Poems*, 1916, London, էջ 118:
- ³⁸ Նկրտում (անգլ.):
- ³⁹ Մտածելակերպ (ֆրանս.):
- ⁴⁰ Որքանով հնարատր եղաւ պարզել, Պոյաճեանի քարգմանած Զօպանեանի «Օրօրը» յետագայում չի տպագրուել:
- ⁴¹ Խօսքը Արշակ Զօպանեանի *La Roseaie d'Armenie* եռահատոր ժողովածուի մասին է, որը լոյս է տեսել Փարիզի "Leroux" հրատարակչութիւնում, 1918-1929:
- ⁴² Նկատի ունի Լոզանի Դաշնագիրը որտեղ հայկական պահանջները մերժուեցին եւ որի արդիւնքում Թուրքիան փաստօրէն իրացրեց Արեւմտեան Հայաստանի տարածքները եւ մերժեց տարագիր հայերի վերադարձը հայրենիք:
- ⁴³ Խօսքը Սուրբ Դազար կղզում հիմնուած Միսիթարեանների վանքի մասին է:
- ⁴⁴ Խօսքը *Գիլգամէշ* չափածոյ աւանդավաթի մասին է, որ 1924ին հրատարակուել է Լոնդոնում 15 գունատր նկարազարդումներով եւ որի առաջաբանը գրել է Բրիտանական Թանգարանի Ասորական Բաժնի տնօրէն սրբ Էրնեստ Ռուլիս Բաջը:
- ⁴⁵ Հայկական աւանդութիւններ (անգլ.): Նկատի ունի *Armenian Legends and Poems*, compiled and illustrated by Zabelle C. Boyadjian, London, J. M. Dent & Sons LTD, New York, Columbia University Press հատորը:
- ⁴⁶ Այստեղ՝ չափածոյ աւանդավաթ (անգլ.):
- ⁴⁷ Տնօրէն (անգլ.):
- ⁴⁸ ԳԱԹ, Անտիք Իսահակեանի Ֆոնդ, թիւ 1599: Պոյաճեանն Իսահակեանի հետ ծանօթացել է 1923ին, Վենետիկում: Նրանց ծանօթութիւնը յիշել է նաեւ բանաստեղծի որդին իր յուշերում (տես՝ Վիզէն Իսահակեան, *Հայրս*, Երեւան, 2000, «Գիտութիւն» Հրատ., էջ 147):
- ⁴⁹ Իսահակեանի Պոյաճեանի գրած մամակները հաւանաբար գտնուում են վերջինիս Անգլիայում մնացած արխիւում: Իսահակեանի մամականիում (Անտիք Իսահակեան, *Երկերի Ժողովածու Վեց Հատորով*, Հատոր 6, Երեւան, «Սովետական Գրող» Հրատ., 1979) չկայ Չապէլ Պոյաճեանի գրած որեւէ մամակ:
- ⁵⁰ Լոնդոնեան պարբերական:
- ⁵¹ Թղթատար (անգլ.):
- ⁵² Նկատի ունի Սուրբ Դազարը:
- ⁵³ Sh'u' Տիգրան Խորշիդեանի *Չապէլ Բոյաճեան* աշխատութեան մէջ (էջ 150-151): Ցատօք, չյաջողուեց պարզել, թէ ինչ խայտառակութեան մասին է խօսքը:
- ⁵⁴ Երգահան (անգլ.):
- ⁵⁵ Ջուրակահար Հայկ Կիւտենեանին (1886-1972) Պոյաճեանը նկարել է 1926ին եւ իր միւս աշխատանքների հետ ցուցադրել Լոնդոնում կազմակերպուած անհատական ցուցահանդէսում: Դիմանկարը նրա յաջողուած գործերից է: Բացի այդ, գրել է Կիւտենեանի մասին յօդուած, որ հրատարակուել է անգլիական մամուլում եւ *Հայաստանի Կոչնակում* (Չապէլ Կ. Պոյաճեան, «Հայկ Կիւտենեան. Հայ Երաժիշտն Ու Ջուրակահարը», *Հայաստանի Կոչնակ*, 24.01.1925, էջ 114):
- ⁵⁶ Զարոզչութիւն (անգլ.):
- ⁵⁷ Բնագիր, սկզբնական (անգլ.):
- ⁵⁸ Դիմանկար (անգլ.):
- ⁵⁹ Յուցասրահ (ֆրանս.):
- ⁶⁰ Արուեստանոց (անգլ.):
- ⁶¹ Իսահակեանի «Արու-Լալա-Մահարի» վիպերգի անգլերէն քարգմանութիւնը լոյս է տեսել 1948ին, ամերիկահայ առաջնորդարանի աջակցութեամբ, վերահրատարակուել 1958ին քարգմանչուի մահուան տարելիցի առիթով եւ 1970ին՝ Յրդ անգամ Իսահակեանի ծննդեան 95ամեայ տարեդարձի առիթով նորից ԱՄՆում:

- ⁶² “Etchmiadzin” ողբերգութիւնը հրատարակել է Ամերիկայի Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցու Հրատարակչութիւնը 1943ին, բեմադրուել է 1946ին, Նիւ Եորքում:
- ⁶³ Տիբերիուսի մահը (անգլ.): Որքան հնարատր եղաւ պարզել՝ այս թատերախաղը մնացել է անտիպ:
- ⁶⁴ Այս գործը մնացել է անտիպ:
- ⁶⁵ Խօսքը Ալեքսանդրա Ենիկոյաբեան-Քորմիքի մասին է: Ալեքսանդրայի մայրը ուներ հայկական ծագում: Ալեքսանդրան բժիշկ Քորմիքի հինգ զաւակներից մէկն էր: Բժիշկը գործել էր իր մասնագիտութեամբ Սուլթանաբաղում Իրան, ապա անցել Թարիզ եւ գործել այնտեղ իբրեւ Մեծ Բրիտանիայի հիւպատոսի բժիշկը: Այս մասին աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Նոյեմբեր 2010ին լոյս ընծայուելիք Ara Ghazarians, Raffi: *The Five Armenian Melikdoms of Karabagh (Khamsayi Melikut' iwnnere)* գրքում:
- ⁶⁶ Արշակ Բաֆֆի (1879-1946), վիպասանի կրտսեր որդին:
- ⁶⁷ Բաֆֆիների ընտանիքի կտակն է եղել յուղարկաւորուել իրենց հօր երազած անկախ Հայաստանում:
- ⁶⁸ Ալեքսանդրայի շնորհիւ այսօր Երեւանի Գ.Ա.Թում պահուում են Բաֆֆու արխիւային մասունքները:
- ⁶⁹ Նկատի ունի հայ գրողների համաժողովը, որ կայացել է 1946ին, Երեւանում:
- ⁷⁰ Աղանի Մեսրոպեան (1891-1954), դաշնակահարուհի, նկարչուհի:
- ⁷¹ Գ.Ա.Թ., Միհրդատ Թիրեաբեանի Ֆոնդ, թիւ 375:
- ⁷² Թիրեաբեանի այդ յօդուածաշարը լոյս է տեսել Նիւ Եորքի *Հայաստանի Կոչնակ* հանդէսում, 1938ին (Սեպտեմբերի 10, էջ 871-872, Սեպտեմբերի 17, էջ 899-900, Սեպտեմբերի 24, էջ 924-925):
- ⁷³ Նկատի ունի իր լեզուաբանական մտաւարժանքներով յայտնի Ասպետ Եաղուպեանին (1885-1951):
- ⁷⁴ Փամփուշտ (անգլ.):
- ⁷⁵ Գ.Ա.Թ., Լեւոն Մեսրոպի Ֆոնդ, թիւ 46-57:
- ⁷⁶ Փոստատուն (անգլ.):
- ⁷⁷ Հաւանաբար լոնդոնահայ ջութակահար Հրաշ Գատպարեան:
- ⁷⁸ Այստեղագրուած (անգլ.):
- ⁷⁹ Գալուստ Կիլիպենկեան (1869-1955), նշանաւոր մեծահարուստ, քարեգործ:
- ⁸⁰ Խճանկար (անգլ.):
- ⁸¹ Միատրում (անգլ.):
- ⁸² Ճարտարապետ (անգլ.):
- ⁸³ Այստեղ՝ այցելութիւն նկարելու համար (ֆրանս.):
- ⁸⁴ Խօսքը Պոյաճեանի *In Greece With Pen and Palette*՝ (Յունաստանում գրչով եւ ներկապնակով) ողեգրական մեծածաւալ աշխատութեան մասին է, որ 1938ին հրատարակուել է Լոնդոնում եւ նկարազարդուած է նկարչուհու 16 աշխատանքներով:
- ⁸⁵ Յուցահանդէս (անգլ.):
- ⁸⁶ Սարգիս Խաչատուրեան (1886-1947), Վառա Խաչատուրեան (1896-1984)՝ նկարիչներ, Խորէն Տէր Յարութիւնեան (1909-1991), քանդակագործ: Չնայած այս մարին՝ Զապէլ Պոյաճեանը 1924ին Սարգիս Խաչատուրեանի մասին գրած իր յօդուածում քարձր է գնահատել նկարչի ստեղծագործութիւնը (տե՛ս Զապէլ Պոյաճեան, «Սարգիս Խաչատուրեանի Յուցահանդէսը», *Հայաստանի Կոչնակ*, 26.07.1924, էջ 944-945):
- ⁸⁷ Հաւանաբար նկատի ունի 1894ի կտտորածը:
- ⁸⁸ Անձնագիր (անգլ.):
- ⁸⁹ *Yestere* վէպը լոյս է տեսել 1901ին Լոնդոնում, անգլիերէն՝ “Vartenie” ծածկանունով:
- ⁹⁰ Համալսարան, քոլէջ (անգլ.): Լոնդոնի Համալսարանի Քինգզ Բոլէջի մասին է խօսքը, որը հիմնուել է 1829ին:

- ⁹¹ Այդ հանդէսներին Պոյաճեանը միշտ աշխուժօրէն մասնակցել է. յատկապէս նշանակալից է եղել 1913ի Րաֆֆու ընտանիքի կազմակերպած յուշ-երեկոն վիպասանի մահուան 25ամեակի առթիւ: Պոյաճեանը կարդացել է «Րաֆֆու Կեանքը եւ Ստեղծագործութիւնները» դասախօսութիւնը, ապա ընթերցուել են նրա քարգմանած գործերը. երեկոն եզրափակուել է Րաֆֆու երկերի հիման վրայ բեմադրուած «Նորոգուող Հայաստան» ներկայացմամբ: Առաջին անգամ ցուցադրուել է Պոյաճեանի նկարած Րաֆֆու իղաներկ դիմանկարը եւ քատերախաղի համար արուած նկարազարդումները: Երեկոյին արծագանգել են անգլիական շատ թերթեր:
- ⁹² Տե՛ս՝ ծանօթ 67:
- ⁹³ Ֆրանսերէն vacance՝ արձակուրդ:
- ⁹⁴ Վերին Սառուա (Ֆրանս.), Ֆրանսայի մի շրջան:
- ⁹⁵ Ալպեան-ֆրանսիական ակումբ (Ֆրանս.):
- ⁹⁶ Վոլֆգանգ Ամադէուս Մոցարտ (1756-1791), աստրիացի երաժիշտ:
- ⁹⁷ Եռիան Վոլֆգանգ Գեօրթ (1749-1832), գերմանացի գրող:
- ⁹⁸ Յանրժաէան որոնում (անգլ.):
- ⁹⁹ Ֆեմինիստական շարժում (անգլ.):
- ¹⁰⁰ Դիեգօ Վելասկէզ (1599-1660), իսպանացի նկարիչ:
- ¹⁰¹ Եարտարապետութիւն (անգլ.):
- ¹⁰² Գիտակից (անգլ.):
- ¹⁰³ Առատեան փոստ (անգլ.), անգլիական օրաթերթ:
- ¹⁰⁴ Օրուան գիրքը (անգլ.):
- ¹⁰⁵ Ժամանակակից հանդէս (անգլ.), անգլիական թերթ:
- ¹⁰⁶ Նոն Միլթոն (1608-1674), անգլիացի գրող, նշանաւոր՝ իր *Paradise Lost* երկով:
- ¹⁰⁷ Հաւաքորդ (անգլ.):
- ¹⁰⁸ Ուսուցչապետ (անգլ.):
- ¹⁰⁹ Րաֆֆի. հայ ազգային գրողը (անգլ.):
- ¹¹⁰ Սրամատութիւն եւ իմաստութիւն Մերձաւոր Արեւելքից (անգլ.):
- ¹¹¹ Հայ եւ անգլիական բանաստեղծութիւն. որոշ զուգահեռներ (անգլ.):
- ¹¹² Պատերազմը եւ խաղաղութիւնը Շեքսպիրի մօտ (անգլ.):
- ¹¹³ Միսոլոնգի. յունական այն քաղաքը, որտեղ մահացել է բանաստեղծ Ջորջ Գորդոն Բայրոնը (1788-1824):
- ¹¹⁴ Թոմաս Հարդի (1840-1928), անգլիացի գրող:
- ¹¹⁵ Դափնեկիր բանաստեղծ (անգլ.):
- ¹¹⁶ Նկատի ունի իր «Հայաստանի Մերը Շեքսպիրին» բանաստեղծութիւնը:
- ¹¹⁷ Թատերախաղ (անգլ.):
- ¹¹⁸ Հերիաք (անգլ.):
- ¹¹⁹ *Girl's Own Paper* (աղջկայ սեփական թերթը), քրիտանական պարբերաթերթ, հրատարակուել է 1880-1956ին:
- ¹²⁰ Խօսքը Պաղլամնուրը երկնքում վէպի մասին է, որը մնացել է անտիպ:
- ¹²¹ Հաւանաբար նկատի ունի Լեւոն Մեսրոպի 1949ին հրատարակած *Կախարդող Լեւոնը եւ Ներգաղթող Չին* հատորը, որը լոյս է տեսել Փարիզում:
- ¹²² Հաւանաբար նկատի ունի տեղական խորհրդարանական ընտրութիւնները:
- ¹²³ Եկեղեցարկուր ասելով Պոյաճեանը հեզնաբար նկատի ունի Ուինսթըն Չըրչիլին՝ քառախաղի ենթարկելով նրա անունը (church hill):
- ¹²⁴ Նկատի ունի *Աստուածաշունչի* Սամսոնին:
- ¹²⁵ Խորհրդարանի հրապարակ (անգլ.): Գտնում է Լոնդոնի քաղաքական Ուեսթ-մինսթըրի պալատի մօտ:
- ¹²⁶ Կանանց Ազատութեան Լիգա:
- ¹²⁷ Մերձաւոր Արեւելքի Կանայք (անգլ.):
- ¹²⁸ Շարլոթ Դէսփարդ (1844-1939), վիպասանուհի, հանրային գործիչ:

- ¹²⁹ Չոն Ֆրենչ (1852-1925), քրիտանական ուղղափառ գործիչ:
- ¹³⁰ «Մուսամմեդն ասում է, որ տղամարդիկ պետք է ազնի լինեն կանանց հանդեպ, եւ եթէ հնարատր է, ամուսնանան նրանց հետ» (անգլ.):
- ¹³¹ Բարի (անգլ.):
- ¹³² Ուսուցչապետ (Ֆրանս.):
- ¹³³ Միջազգային կանանց շարժման ամսաթերթ, հրատարակուել է 1914-1919ին:
- ¹³⁴ Հայ կինը (Ֆրանս.):
- ¹³⁵ Նկատի ունի մայր եւ դուստր բնագետներ Մարիա Սկլադովսկայա-Կյուրիին (1867-1934) եւ Իրեն ժոլիո-Կյուրիին (1897-1956):
- ¹³⁶ Լոնդոնի Սլէյդ Գեղարուեստի դպրոցը, հիմնուած 1871ին:
- ¹³⁷ Կազմախօսութիւն (անգլ.):
- ¹³⁸ Վկայագիր (անգլ.):
- ¹³⁹ Արուեստանոց (անգլ.):
- ¹⁴⁰ Աննա Բաֆֆու հեղինակութեամբ Բաֆֆու կենսագրութիւնը չի պահպանուել:
- ¹⁴¹ Բիարրիիհարին ասում է (անգլ.): Բիարրիիհարին Է. դարի հնդիկ բանաստեղծ է:
- ¹⁴² Բալմոնտի «Չիերը» եւ Բրիտոլի «Առանձնութեան Գանձերը»: Երկուսն էլ բարգձմանուած ռուսերէնից եւ հրատարակուած «Ռուսաստանի Հոգին» ժողովածուում 1914ի պատերազմի ժամանակ (անգլ.): Կոնստանտին Բալմոնտ (1867-1942), Վալերի Բրիտոլ (1873-1924), ռուս բանաստեղծներ:
- ¹⁴³ Հնչեակ (անգլ.):
- ¹⁴⁴ Գրքին համար մեր ստացած ամենագեղեցիկ բաներից մէկն էր: Պիտի ուզեցայինք ծանօթանալ ձեզ հետ. հանդպէք մեզ:
- ¹⁴⁵ Մեքենագիր բնագիր (անգլ.):
- ¹⁴⁶ Շատ փառասէր գործ է եւ շատ յաջող երկ է: Հրատարակչին անձամբ պիտի տանեն:
- ¹⁴⁷ Էրնեստ Բաջ (1857-1934) Բրիտանական Թանգարանի Եգիպտական Բաժնի տնօրէն:
- ¹⁴⁸ «Գիլգամշ»ի առաջարանում Բաջը մասնատրապէս գրել է. *«այս ներկայ Հատորը ինձ թւում է, թէ մէկն է այն Հագուագիւտ գործերից, ուր բանաստեղծութիւնն ու գեղարուեստը որպէս իրար նաժիշտ գործում են ակնյայտ յաջողութեամբ»* (Zabelle Boyadjian, *Gilgamesh*, London, G. W. Jones, 1924, p. 85):
- ¹⁴⁹ Ֆրեդերիկ Չորջ Բենիլըն (1862-1952), անգլիացի հնագրագէտ, հելլենագէտ, Բրիտանական Թանգարանի տնօրէն:
- ¹⁵⁰ Էսքիլէս, Սոփոկլէս, անտիկ թատերագիրներ:
- ¹⁵¹ Գործողութիւն (անգլ.):
- ¹⁵² Նախարան (անգլ.):
- ¹⁵³ Մեպագիր աղիւս (անգլ.):
- ¹⁵⁴ Այստեղ՝ արարչագործութեան մասին դիւցազնավէպ (անգլ.):
- ¹⁵⁵ Խորհրդապաշտական (անգլ.):
- ¹⁵⁶ Նման է Միլթոնի փառայեղ տողին (անգլ.):
- ¹⁵⁷ Այստեղ՝ խօսակցական բաժին (անգլ.):
- ¹⁵⁸ Կերպարաւորում (անգլ.):
- ¹⁵⁹ Դուք ճիշտ էիք, եւ այնքան գեղեցիկ է, որ յանցանք կը լինի կրճատելը, այն անպարփակելի է (անգլ.):
- ¹⁶⁰ Այս բեմադրութեան մասին տես՝ Յովհաննէս Աւագեան, «Էջմիածին», *Հայաստանի Կոչնակ*, 9.11.1946, էջ 1062-1064:
- ¹⁶¹ Սրբուհի Ազնէս (մօտ 291-մօտ 304), կաթոլիկ սրբուհի, երիտասարդ աղջիկների պահապան սուրբը:
- ¹⁶² Ծանուցեցին (անգլ.):
- ¹⁶³ Բուն պատմութիւնը՝ Չապլէ Մ. Պոյաճեանի, բնականացումը... (անգլ.):

- 164 Պէտք է լաւ խաղացուէր (անգլ.):
- 165 Հեքիաք քառերախաղ (անգլ.):
- 166 «Մոխրուոր», «Չինաթոյրը», «Կօշկատը Կատուն», «Կապտամօրուար» (անգլ.):
- 167 Յնորապատում (անգլ.):
- 168 Նկատի ունի Պատյաննոր Երկնքում վէպը:
- 169 Գիշերային տեսիլք (գերմ. եւ անգլ.):
- 170 Շուէրթէն (անգլ.):
- 171 Դասական (անգլ.):
- 172 Նկատի ունի 1918ի Բրեստ-Լիտովսկի հաշտութեան պայմանագիրը որով Թուրք-իային անցան Արեւմտեան Հայաստանը եւ Կարսի ու Արդահանի մարզերը եւ ցրունցին հայկական կամաւորական ջոկատները:
- 173 Հիմա ինչ էր մտածում, պարոն Յակոբեան (անգլ.):
- 174 Վերջիվերջոյ (ֆրանս.):
- 175 Տես՝ ծանօթ 118:
- 176 Ռումբ (անգլ.):
- 177 Մտաւորապէս, իմացականութեամբ (անգլ.):
- 178 Չգացականօրէն, հասկացողաբար (անգլ.):
- 179 Հայրենասիրութիւն (անգլ.):
- 180 Համայնավարութիւն (անգլ.):
- 181 Նկատի ունի 1894ի համիդեան կոտորածները:
- 182 Լորդ Սալզբորի (լորդ Ռոբերթ Սեսիլ, 1830-1903), Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ:
- 183 Մենք շատ աւելի բարձր շահեր ունենք, քան այս բշուառները, որոնք զոհուեցին այս կոտորածների ժամանակ (անգլ.):
- 184 Ջէյմս Ռամսէյ Մաքդոնալդ (1866-1937), Նոէլ Էդուարդ, Նոէլ Բարսթոն (1869-1948), բրիտանացի քաղաքական գործիչներ:
- 185 Մեծ դուքս (անգլ.): Նկատի ունի Աւստրո-Հունգարիայի գահաժառանգ Ֆրանց Ֆերդինանդի սպանութիւնը 1914ին, Սարայեւոյում, որը Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի սկիզբը հանդիսացաւ:
- 186 Նկատի ունի Բեռլին-Բաղդադ երկաթգծի շինարարութիւնը, որը որոշ չափով սպառնում էր Մերձաւոր Արեւելքում եւ Հնդկաստանում Մեծ Բրիտանիայի շահերին:
- 187 Նկատի ունի Հնդկաստանի անկախացումը Մեծ Բրիտանիայից, երբ 1949ի սահմանադրութեամբ Հնդկաստանը հռչակուեց հանրապետութիւն:
- 188 Ֆրիտիֆ Նանսէն (1861-1930), նորվեգացի քեւեռախոյզ եւ մարդասէր:
- 189 Ալեքսանդր Կերենսկի (1881-1970), ռուս քաղաքական գործիչ:
- 190 ԱՄՆում հրատարակուած խորհրդային կողմնորոշմամբ հանդէս լոյս է տեսել 1949-1950ին, Նիւ Եորքում:
- 191 Ազգային դիմանկարի ընկերակցութիւն (անգլ.):
- 192 Գարեգին Յովսէփեան (1867-1952), բանասէր, արուեստաբան, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Հայոց կաթողիկոս: Կրթութիւնն ստացել է Լայպցիգի եւ Հալլէի համալսարաններում:
- 193 Երբ գողերը գժաւում են, սկսում է պարանաբաշտութիւնը (անգլ.):
- 194 Ժան դը Լա Ֆոնտէն (1621-1695), ֆրանսիացի առակագիր:
- 195 Մեր թշնամին մեր տերն է, ես սա ձեզ ասում եմ հասկանալի ֆրանսերէնով (ֆրանս.):
- 196 Ի դէպ Աւետիք Իսահակեանը այս քարգմանութիւնը ստացել է 1957ին Լեւոն Մեսրոպի միջոցով, որին եւ գրել է նոյն բուսականի Մեպտեմբերի 6ի նամակում. «Միրեկի եւ յարգելի բարեկամ: Չեր վերջին երկու նամակներն էլ շնորհակալութեամբ ստացել եմ: Իսկ երեկ ստացայ նաեւ յաւերժ անմոռանալի Չապէլ Պօյանեանի «Էջմիածին»ը եւ «Արու Լալայի» անգլերէն թարգմանութիւնը: Շատ ուրախ եմ եւ շատ շնորհակալ

Զեզնից, Զեր թափած աշխատանքի համար, որով կարողացայ վերջիվերջոյ ունենայ «Արու Լալա Մահարի» (ԳԱԹ, Կարապետ Միտալի Ֆոնդ, քի 139):

¹⁹⁷ Նկատի ունի Ամերիկահայ առաջնորդարանի «Տարեկան ձեռնարկ»ը, որտեղ 1948ին առաջին անգամ հրատարակուել է «Արու Լալա Մահարի»ի անգլերեն թարգմանությունը:

¹⁹⁸ Նկատի ունի Իլինգուոն (Արեւմտեան Լոնդոն) գտնուող Քուեսթորզ (The Questors) թատրոնը:

LETTERS BY ZABELLE BOYADJIAN

(Summary)

MELANYA YEGHIAZARYAN

17 letters of the London-based Armenian painter and writer Zabelle Boyadjian, addressed to various Armenian intellectuals are presented in this publication.

Boyadjian, a survivor of the Armenain massacres of 1890s, escaped with her family to Britain after her father was killed during the massacres.

The letters shed light on her views, literary and artistic activities, exhibitions and books, which were highly appreciated by contemporary British specialists. The letters unearth aspects of her social life as well as of the family of the eminent Armenian novelist Raffi.

